

A pesti gyerek

Rendhagyó életrajz Magyar Bálintról

K é s z í t t e: Marelyn Kiss József

**„Mondd fiam, mit keresel te
a parasztek között?”**

Ez a kérdés valamikor a nyolcvanas évek elején hangzott el, miközben újra Dunapatajra készültem. Nem állíthatom, hogy apám minden kérdését ilyen pontosan megjegyeztem volna. Persze ő sem gondolta komolyan, csak évődött velem, mégis érdekesnek tetszett, hisz mások inkább csodálkoztak „falujáró” hajlamomon. Mi ugyanis egy urbánus polgárcsalád voltunk, s nemcsak magunk, de mások is annak tartottak bennünket.

Valóban egy olyan belvárosi (Galamb utca 5. alatt nevelkedő) úri gyerek, „Bálint úrfi”, ahogy egyik barátom is szólított, mi a csodát keres falun. Furcsállották, hogy is mehettem volna közéjük, hisz hogy tudhatnék én szót érteni velük, földművesekkel, gazdákkal, utó- vagy milyen paraszttal, mikor nem is közülük származom...? Én csak azért is az akartam lenni, ami nem mindenki szerint lehetek, de magam szerint erre, a jelenkori társadalomkutatásra – egyesek ezt szociológiának, mások szociográfiának is nevezik – vagyok teremtve, vagy legalábbis nekem ez nagyon is kell! Ha nem engednek állás híján a sztálinista iparosítással, útlevel híján a lengyel kisparaszti mezőgazdasággal foglalkozni, akkor majd foglalkozom a magyar mezőgazdaság átalakulásával, a kulákkérdéssel és a falusi lázadási formákkal. Ebből a helyzetből indult a terjedelmes Dunapataj dokumentumszociográfia, egy egészestés film, és ne feledjük a Patajaiak Köre, a legelső legális civil szervezkedések egyike, amelyik ma is él.

De mindez a körülmény mégsem teszi teljesen oktalanná kiinduló kérdésünket, mit is kerestem én falun? Kis történeteket mesélek el, s a T. olvasómnak kell a tanulságot levonnia. Ennek a munkának a szerkesztés a lényege. Én is így tettem annak idején..., 1981 és 1986 között.

A tágabban vett családjunk apai ágon sokgenerációs nemesi és polgári értelmiségi eredetű famíliák egymás utáni sorát jelenti, a 18–19. századi magyarországi társadalmi viszonyok egyfajta reprezentatív tablóját. Az apai ági Kürthy család tagjai a 19. század végéig tudták megőrizni birtokaikat, földjeik a század végére eltűntek, adósságba mentek. A Kürthy famíliát Felvidék két kisebb településén, Koltán és Bajkán élte. Apai szépapám, a Dereszlyényben született római katolikus vallású Kürthy Lajos (1785–1863) Komárom vármegye alispánja, ükapám, Kürthy József (1815–1899) Bajkán rendelkezett ezerkét-három holdas birtokkal, Bars vármegye ’48-as alispánja, a liberális Szabadelvű Párt képviselőjeként foglalt helyet a magyar parlamentben. Testvérenek, a Pozsonyi Akadémián jogot végzett Kürthy Istvánnak (1859–1913) Koltán ennél valószínűleg nagyobb lehetett a birtoka. Űknagybátyám, Kürthy István végzett jogászként állami szolgálatba lépett, az akkori közlekedésügyi minisztériumban lett köztisztviselő, s részt vett a Komárom vármegyei közéletben a törvényhatósági bizottság tagjaként, többek között a lótenyésztési szakbizottság elnöke a kiegyezés utáni időkben. Közben átvette Koltán a birtok vezetését. Az 1910-es parlamenti választásokon nemzeti munkapárti programmal mandátumot is szerzett. A Kürthy-család meghatározó szerepet játszott Koltán, az ő segítségével emeltek templomot, s ott helyezték nyugovóra a család tagjait. A bajkai kisebb birtokon állott kúriában nevelkedett – s nomen est omen, az 1848. március 14-én született – dédapám, Kürthy Emil (1848–1920) nem kívánta a hagyományos udvarházban élő – adósságaival és tökehiánnyal kínlódó – magyar nemesi, talán inkább unalmas vidéki úri birtokosi életmódot folytatni, pozsonyi tanulmányai után Bars vármegyében tb. szolgabíró, 1875-től budapesti törvényszéki aljegyző, majd a közszolgálatot odahagyva, alig harmincévesen a jóval szabadabb újságírói pályára lépett. Pestre költözött és szabadkőműves lett, „A társadalmi előítéletek ellen” elnevezésű (skót rítusú) páholy tagja, 1874–76-ban egyben az irodalmi tagozat alelnöke. 1878-tól a Pesti Hírlap tárcarovatának vezetője, később a Pesti Napló, majd a Magyar Hírlap munkatársa. Rendhagyó döntéseivel a család fekete báránya lett, ükapám évtizedekig nem állt szóba egyszem fiával. Emil édesanyjával, péli Nagy Bertával (1827–1891) levelezett. 1899-ben Kürthy József ükapám meghalt, egy jelentősen eladósodott birtokot hagyva örökösire, amiről egy drámai levél maradt számunkra, s mondhatnánk mára csak az. A teljes egészében idézett levél érdekessége, hogy pontosan rávilágít a birtokeladás körüli családi huzavonára, s persze a mindenkori emberi érdekek működésére és az értékek változására.

„Bajka, 1899. febr. 21.

Kedves Pista!

Bajkáról írok, nehogy Gizella [Kürthy Emil felesége Szemere Gizella], vagy Attila [Kürthy Emil sógora Szemere Attila] befolyásának tulajdonítsd, a mit mondani akarok. Eléggé gyáva vagyok, hogy atyámmal szemben nem bírom megvédelmezni, tisztázni azt a szent asszonyt, a ki ebben az egész összeomlásban csak szerencsétlen áldozat, nem pedig bünszerző és annál sajnálatra méltóbb, mert ha Bajkára jön, nyíltan vagy leplezetlen, de mindenesetre érzékenyen fogják vele éreztetni, hogy ő az oka mindennek. Pedig esküszöm Pista, hogy még minden vállalkozásomról lebeszéltem [például a csődbejutott lapkiadó vállalkozásáról] és mikor már benne voltunk túrt a leghősiesebb önmegtágadással, nélkülözött és dolgozot reggeltől estélig évről évre, panasz és szemrehányás nélkül. Szóltalanul engedte át 24.000 forintját és egyetlen zúgolódása sincs azzal szemben, hogy az menthetetlenül el van veszve. A pesti élettől már régen meg szeretne szabadulni és az egyetlen kapocs a mi még oda fűzi az a családi békesség, a mit Bajkán – fájdalom – nem találhat meg, de mind a mellett ő sürgette már réges-régen, hogy ha lehet beszéljem meg apával a dolgot és húzódjunk ide... én nem akartam, mert még mindig félttem a következményektől, de most – éppen Gizella határozott kívánságára – ebbe belenyugodtam. És ezt az asszonyt ismeritek annyira félre, erről az asszonyról beszélt úgy a tulajdon édesapám, mintha utolsója lenne. Ebben az egy kérdésben, és ha a boldogult anyámat bánják még írásban is, nem tudok mindig uralkodni magamon; ettől az egytől félek, hogy nem tudok mindig úgy uralkodni magamon, mint tegnap a mikor nagyon is éreztem, mennyire kötelességem a hallgatás... No de ez semmi. Ez érzelmi rész. Ha az a bolond húsdarab a test baloldalán sajogna is, azt a másik vigyázatlan húsdarabot, a nyelvet, majd csak féken tudom tartani; de sokkal aggasztóbb a pénzügyi oldal, melyet az én ismert üzleti geniimmel olyan gyorsan és habozás nélkül engedtem megoldani – ismét gyávaságból. Mert, kedves Pista, nem tudom, hogy magadban is olyan egyszerűnek és majdnem derűsnek látod a mi jövőnket, mint azt elém tártad. Nem hiszem. Sőt úgy találok, hogy az a legnagyobb mértékben sivár és vigasztalan. Előtted két igen dicséretes cél lebegett: a birtok és a név megmentése; de e kettőért mindent feláldozol... vagyis feláldoztatsz... Rosszul számítottuk ki tegnap, mikor a konvertálás után 2700 forint maradványvedelmet süttöttünk ki! Ha csak 4,75 %-ot számítottunk is, úgy 120.000 forint után 5700 forintot fizetünk és ezt 7700 forintnyi haszonbér összegéből levonva marad 2000 forint. Kétezer forint, Pista! A miből atyámnak, nekünk, a gyerekeknek kell megélnünk egy egész éven át! Kétezer forint, mikor atyám most egymaga, a legnagyobb kuporgatással se bír 1800 forintból kijönni. Igaz hogy te kecsegtetsz a Király- és Ordódyféle stipendiumok elnyerésével és rendkívül hálás vagyok hogy ezekre nem csak figyelmeztetted, de a szíves közreműködésedet, elnyertetésünkért, kilátásba helyezted; de azért a szomorú faktum mégis az marad, hogy az egész életünkön át a (gyermekaink vagyonaiból) csak 2000 forintot költhetünk életre, ruházkodásra, gyógykezelésre, Bertha [Kürthy Emil lánya] felsőbb nevelésére, staffirozására, bálkoztatására... és hogy – a mi mindennél is borzasztóbb – hogy [Kürthy Emil és Szemere Gizella gyermekei] Dezső 62, Bertha 64, Gyuri 67 éves lesz mire a terhektől egészen megszabadul a birtok, ha ugyan megérik szegények, s mindezt csak azért, hogy a birtok megmaradjon és hogy az mondhassék: „Kürthyéknek ennyi holdjuk van”... Én ugyan úgy iparkodom nevelni a gyermekeket, hogy ne várjanak hozományt, örökséget, apánagot, hogy ne szoruljanak másra, mint saját képességeikre (ezért is kaptam tegnap szemrehányást, hogy többet költök a neveletésükre, holott úgy érzem, hogy nem költhetek eleget) – de hát a magyar vérmérséklet tönkre tehet minden számítást, minden nevelési princípiumot... mit tudom én, hogyan fejlődnek tovább, ma még csak azt látom, hogy reményeim, örömeim, vigaszaim a kikért minden áldozatra kész vagyok. A fiúkat nem félttem, mert hiszen – mint mondom – őket a küzdelemre, a munkára neveltem, de Bertha! Milyen partie lesz ő, az ő 900 forint évi jövedelmével? Kire számíthat? Talán a Kolthai jegyző elveszi... a név kedvéért! Ha ugyan nem lesznek nagy igényei! És ebbe a gondolatba ne örüljek meg? Miért ne lehetne Pista inkább a Holló-féle indítványt elfogadni, a mely – a két rossz közül, mégis a kisebb rossz? Ha igaz hogy 350–400 forintjával ellehetne adni parasztnak a kálnai parcellázott birtok holdját, bejönne 105–120.000 forint, csakugyan szabadulnánk az összes adósságokból és maradna 4000–4700 forint. Azt hiszem, ha ezt nem is amerikai, nem is angol, hanem bármely német embernek előadnánk bámulva kérdeznék, hogyan lehet a két választás között habozni? De mi magyarok vagyunk és én nem tehetem ezt: „Mert magyar nemes vagyok!” Megígértem, hogy nem „komédiázok”, hogy beadom a derekam, de gondolkozzál Pista e kérdés fölött. Kérdezd meg az apósodat is; a kedves Móric bácsi szereti a földet, mert tudja a hasznát venni, művelni és az értékét emelni. De mit használ nekem a föld, mikor arra kell gondolnom, hogy a Bertha lányom unokája fogja azt teher nélkül élvezni, már tudniillik, ha lesz unokája és ha ők addig nem jutnak arra a meggyőződésre, hogy az egy tarthatatlan állapot. A rendezés többi része ellen egy szavam sincs. Irassék át az egész a három gyerek nevére, nekem és Gizellának ne maradjon semmi, legyünk mi halálunkig a gyermekeink kosztosai... bűnhődjünk a könnyelműségemért. Eddig se volt rózsás életünk; talán megártana a jólét... de hát a másik rész talán még is megérdemli a meghányás-vetést. Nem egy-két évről, hanem 2–3 nemzedék sorsáról van szó... ezért mi eljövünk Bajkára lakni és jól viseljük magunkat. Kedden tehát, édes Pistám, találkozunk. Ugy-e hagyatsz egy vékonyka réteg vaját a kenyereinken? Add át kézcsókjaimat. Téged ölel szerető bátyád Emil”

Bertha nagyanyámnak persze lett unokája, több is, az egyik jómagam, de a birtokkal nekem már semmi gondom. Mindenesetre nehéz e levelet úgy olvasni, hogy az ember eszébe ne jusson Csehov drámája a Cseresnyéskert,

ahol ez a vita ugyancsak lezajlott, s zajlik minden előadásán azóta is... A következő, már inkább kétségbeesett levelet, amelyből csak egy részletet idézünk Kürthy Emil dédapám a Háztartás című lap fejléces papírára írta Kürthy Istvánnak 1899. június 15-én –, tehát apja, Kürthy József Bajkán bekövetkezett halála előtt mindössze másfél hónappal – megköszönve, hogy unokaöccse ismét kiségette, egyúttal a nyugtát is elküldve neki. Ezt írta Emil dédapám:

„...Nem feleltél az előbbi levelemre, pedig több kérdést intéztem hozzád, ellenben te kérdezed, hogy mikor készülünk Bajkára menni?...Július 1–2-án szeretne Gizella a gyerekekkel Bajkára menni, őket ott deponálni, körültekinteni, hogy a bűtort hogyan s hova lehet elhelyezni, esetleg nagytakarítást tartani, azután visszajönni és a hurcolkodást megejteni. Mindezeket azonban csak akkor és úgy lehet megtenni, ha már a bajkai helyzet tisztázva van. Ha tudjuk milyen fogadtatásban részesülünk, marad-e Fidlerné (nekünk kellemesebb, ha marad), nem megy-e apa Pozsonyba, milyen kikötéseket tesz stb.? Ezért kérlek szépen – ha csak teheted – menjél Bajkára és tisztázd ezeket a kérdéseket, mert addig nem merünk a költözködésre még csak gondolni is!” Egyébként is „...A mi költözködésünk stb. szintén sok pénzbe fog kerülni... a mi pedig nincs. Megengeded, hogy a Kálnai Trutzertől előre elkérjük az augusztusi haszonbért? Ha a konvertálás létrejön kilehet egyenlíteni, de hát pénz nélkül még csak koffert adhatunk föl, nem még egy 6 szobás lakás cókómóját!”

Emil dédapám tehát – állandó szorító pénzsűkében – a birtoktól lélekben régen megszabadult, ő már Mikszáth Kálmán baráti köréhez tartozó hírlapírónak számított, aki a nyolcvanas években jónevű újságoknál dolgozott Gárdonyi Gézával, Heltai Jenővel, Bródy Sándorral, Bródy Andrással, Ambrus Zoltánnal egy szerkesztőségben. Színházi és íróemberek között élte a mindennapi pesti kulturális életet. Ebbe a körbe Blaha Lujza is beletartozott, hol hozzá ugrott fel beszélgetni és egy kicsit udvarolgatni, hol Fesztynél ült modellt körképéhez. Így persze nem vágyott a felvidéki bajkai birtok után. A birtokot az örökösök eladták, s azt egyébként egy felvidéki zsidó család vette meg.

Kürthy Emil dédapám az emigrációt is megjárt Szemere Bertalan (1812–1869) lányát, a nála majd tíz évvel fiatalabb Szemere Gizellát (1857–1914) vette el feleségül, így lett ő az apai ági dédnagyanyám. Dédszüleim házasságából született a mindössze 31 évet élt apai nagyanyám koltai Kürthy Berta (1884–1915), a nagyon szép, dús, szőke hajú asszony, az ő fia pedig, az azt a bizonyos kérdést feltevő Magyar Bálint (1910–1992), vagyis a leginkább színházi emberként ismert apám. Történt ugyanis, hogy Kürthy Berta feleségül ment Magyar Elek (1875–1947) Pesten jogot végzett újságíróhoz, aki pályáját Telefonhírmondó munkatársaként kezdte, egyúttal bemondó is volt. 1901-től a Magyarország című lap munkatársa, 1917-től 1936-ig az Est lapbirodalomhoz tartozó újság felelős szerkesztője. Nagyon sokrétű újságírói munkát végzett: politikai cikkei tükrözték angolszász orientáltságát; a régi Budapestről szóló tárcákat, színházi és képzőművészeti kritikákat, sport- és lóversenytudósításokat egyaránt írt. A Pesti Naplóban Ínyesmester álnéven évekig vezette a konyhaművészeti rovatot. Szakácskönyve a műfaj egyik klasszikus alkotása. Még 1945 után is vezetett konyhaművészeti rovatot. A koltai birtok részben Berta nagyanyám örökségét képezte, aki már nem igen gondolkozhatott azon, vajon újabb hitelekkel konszolidálhatják-e a birtokot, vagy pedig eladják. Ő aztán nagyon fiatalon meghalt tüdőbajban, amikor apám még csak ötéves volt. A megmaradt családi vagyont nagyapám hadikölcsönökbe fektette, ami így nagyjából el is úszott. Apám öröksége mindössze néhány ezer pengő lett. Gyerekkoromban a hatvanas években jártam egyszer Koltán, apámmal, és az ő nagybátyával. Az akkori Csehszlovákiához került Koltán apámék találkoztak egy idős rokonnal és felmenőik egykori cselédeivel. Erről, az 1967-es Koltán tett utazásunkról fennmaradt apám egy későbbi feljegyzése.

A koltai utazás

„Nagybátyám matuzsálemi kort ért meg. Igaz, hogy mára alaposan kitolódtak a korhatárok, de azért az ő kilencvenegy évét bátran nevezhetjük régi nevén. De aggastyán volt néhány évvel korábban is, nem csak a régi terminológia szerint, mely így nevezte már a hatvanon felülieket is. Ma ugyanis általában nyolcvanöt-kilencven évig kellene várnunk rá, hogy ezt megtisztelő címet megkaphassuk. Ő ennek az utóbbi fél évtizednek éppen az alsó határát érte el, amikor azt kívánta, hogy még egyszer elutazhasson a faluba. Csak így, kis betűvel, hogy: „falu”, bár a család háromban is érdekelt volt, most az egyikről esik szó a három közül. Mindnyájan tudtuk, melyikről beszélünk. Összeverődtünk tehát négyen, óhaja szerint, rajta kívül egy távoli unokatestvérem, akivel háromszáz éve élt közös ősiünk, én magam és a fiam, aki éppen akkor lépett át az általános iskolából a gimnáziumba.

Felültünk az ingajáratra, mely Magyar-Komáromból Komáromon keresztül Érsekújvárra visz, majd megérkezve, az ottani, vasárnap délelőtti csendességben jó sokáig várakoztunk hiába a távolsági autóbusz megállójánál, hogy elvigyen utunk céljához. Mígnem sejteni kezdtük, hogy idehaza csak a hétköznapi menetrendből tájékozódunk,

mely vasárnapra nem érvényes. Ekkorra a tér túlsó oldaláról már figyelt bennünket egy taxisoffőr, szinte a lelkünkben olvasva, és így utast remélve bennünk: ő vitt el a faluba, ahová igyekeztünk. Persze az érkezésünket előre jeleztük. Rokon csak egy valaki élt ekkor a faluban, a hatvanas évek végén, egy finom, öreg hölgy, a megszokott körülmények között, egyetlen, tágas szobában, szorosán körülvéve szép, régi bútoraival. Egy egykori, nagy ebédlőasztal sarkán még tízórát is kaptunk tőle. Irodalmunkban mind többször találkozunk jószágos papok és felemelő, egyházi szertartások mellett falun rekedt, nehéz időket is átvészelt, öreg méltóságokkal. Nos, ilyen volt a kedves dédnagynénénk, ám nem irodalmunk tenyeres-talpas, lompos, hangosbeszédű asszonyosága, hanem az a finom lelkű, szavú, mozdulatú öreg hölgy, akinek egyetlen szobája, akárcsak lénye, tisztaságot és kultúrát lehel. Voltaképpen ott szerettem volna maradni, nála tölteni a kirándulásra szánt összes időt. Azonban ez az idő sürgetett, több mindent meg akartunk nézni, avval az ígérettel búcsúztunk tehát, hogy hazautazásunk előtt – terveink szerint másnap – még egyszer meglátogatjuk. Ez azonban kettőnk részéről, a fiamról és az anyémról, elmaradt. Éppen arról szeretnék beszélni, hogy miért. Pedig, ha azért nem is ottmaradni, de még egyszer ellátogatni hozzá, nagyon szerettem volna. Csak egy bizonyos életkoron túl lehet megérteni annak a helyzetnek a varázsát, amikor már régen öregebbnek véljük magunkat mindenkinél, végigmehetünk a városban, ahol hetven éve élünk, úgy, hogy egyetlen szál ismerőssel sem találkozunk, a gyerekkorunkból ismert iparos cégtábláját egyszerre csak átfestve látjuk meg a villamosból, amikor egy egészen más kerületből egy egészen más kerületbe utazva átvágunk születésünk és gyermekségünk színterén, amikor az újságokban a sporthíreknél is előbb nézzük meg a halálozási rovatot, melyben régi barátok nevével találkozunk, esetleg olyanokéval, akikkel röviddel előtt látszólag teljes egészségben beszélgettünk az autóbuszban, néhány percre, ötven év előtti egyetemi emlékeket elevenítve fel... És akkor egyszerre csak bemutatnak egy idős hölgynek, egy trianoni határokon túli faluban, hozzátevé a bemutatáshoz: „Ő a Bálintka, emlékszel? A szegény Berta fia...” Én pedig hetvenévesen újra Bálintka leszek, a „szegény Berta” pedig édesanyám, aki 1915-ben halt meg, harmincévesen. Akire az elragadó, öreg hölgy még mindig bálozó kislánnyként emlékszik. Hiszen a további eseményekről, hogy férjhez ment, hogy kisfia született, majd oly korán meghalt, már csak levelekből, esküvői értesítésekből, partecédulákból értesülhetett. (Magam is örök néhány száz-százötvenéves, ilyen gyászjelentést.)

Szóval, nem láttam többet. Ma már százon felül lenne, ha élne, így a jövőben sem láthatom már. Láttam ellenben több minden mást és másokat. Nagybátyám elsősorban a templom falába falazott sírkövekre volt kíváncsi, meg is nézte, le is fényképezte őket. Hogy a fényképekkel mi lett, hova lettek, nem tudom. Négy-öt készült belőlük rajtuk a sírkövek, szinte olvashatatlanra kopott, régi írásokkal. A régi házat minek nevezzük? Udvarháznak? Kastélynak mondani, nagyzolás lenne, kúriának inkább, akkor láttam először és nyilván utoljára, nem szabadon állt, házsorba illeszkedett bele. A címer ugyan ott volt a kapu fölött, de bent már idegenek tanyáztak, valami hivatal talán, nem is gondoltunk rá, hogy bemenjünk.

Ellenben egy barátságos házba tértünk be. Kedves házaspár volt a vezetőnk. Új ismerősök. Helyesebben csak a férj volt új ismerős: a helybeli körzeti orvos. A feleségével, pillanatnyi tétovázás után azonosítottuk egymást: az Opera tagja volt, még a háború alatt, velem egyidőben. Ezért látszott tehát olyan ismerősnek az üdvözléskor. (Később átköltöztek Budapestre, egyszer fel is hívtak telefonon, de többször nem. Kár.) Kedves és kedveskedő falusi otthonba tértünk be. Kicsattanó egészségu, még mindig fiatalos, mosolygó, készséges parasztasszony fogadott, ugyancsak barátságos, de nála azért hallgatagabb családjával. Ő viszont annál élénkebb volt, igazán örült nekünk, széles gesztusokkal, saját szavába vágva küzködött az elötoluló emlékeivel. Hogy a méltóságos úr... ! Hogy a szegény, drága, méltóságos asszony...! Cseperedő leánya korában már náluk cselédkedett. Csak egy pillanatra támadt csend köztünk. Nagybátyám azt remélte, hogy itt is gyarapíthatja a családi levelesláda tartalmát. Érdeklődni kezdett tehát, de talán nem volt szerencsés kérdésének a megfogalmazása. Azt kérdezte, nem maradt-e valahol, valami családi... Ő levelekre gondolt, esetleges okmányokra, a háziak pedig mintha bármi másra gondoltak volna, csak éppen levelekre, és okmányokra nem. Egy pillanatig tehát angyal szállt át a szobán, amiképp a beszélgetésben beálló szünetre szoktuk mondani, de nagybátyám észlelte a félreértést és gyorsan más témára váltott át. A pillanatnyi hallgatást nyomban élénkség váltotta fel, kedveskedés a háziasszony, kínálgatás a férfi részéről, hiszen valamivel megkínáltak, ha jól emlékszem, almáspitével, a férj bort töltögetett.

Új ismerősünk, az orvos, luciferi szerepet játszott. Félig mögém ült, egy-egy, kiegészítő mondatot súgott nekem, ha visszanéztem, kaján mosolyát láttam. „Jól meg is verték néha-néha” – tette hozzá, amikor az egykori szobalány éppen a régi, szép életről beszélt. Kezdem kicsit feszélyezetten érezni magamat. Hasonlókat olvasok könyvekben, látok a televízióban. Ilyenkor a könyv olvasását abbahagyom, a televízióban átkapcsolok egy másik csatornára. Kinek hízelegnek? És kik hízelegnek? Én nem tudnék szépirodalomban hitelesen leírni egy parasztot. Kik tudnak? És hogyan írják le őket? Sokszor súlyosabb defektusokkal terhelt, mint Zola, vagy Martin du Gard tette. És velük szemben az öreg méltósága, akit ugyan csak trampliként tudnak ábrázolni, de – szerintük – még így is az egyetlen igaz ember a sok gonosz paraszt között. Mondhatnák: ismerik őket, közülük valók. Az orvos mosolyog. Érti, hogy én vagyok a partner, aki fonákjáról látom a helyzetet, akárcsak ő. Itthon egyszer egy levelet találtam. Most is itt van előttem, amikor ezt a történetét leírom. „...nehogy hibát találjak a boronában. A

vezekényi jobbágyokat is használhatja (mármint az ispán), nekem az idén még semmit sem dolgoztak” – írja a szépapám. Ja persze, 1845-ben kelt a levél. Még jobbágyok voltak. ‘Jól meg is verték néha-néha...’ Hát hogyan! Főispán-alispán-szolgabíró dédnagybátyám egyszer korbáccsal verte ki hivatalából a parasztembert, aki izgatottságában és szórakozottságában feltett kalappal lépett be hozzá. Úgy látszik, mindig a keze ügyében tartott egy korbácsot. Most pedig megtörülgetik a széket, ahová ülünk, maguk pedig tisztességből csak a szék szélére ülnek. De miért? Kinek akarnak a kedvében járni? És kinek van szüksége az ilyenféle hízelgésre? Nem csak ketten értjük egymást az orvossal. Fiam pillantását is elfogom. A helyzetet nemcsak feszélyezőknek, de ízléstelennek is tartjuk. Közbeszólunk, hogy sajnos, nekünk kettőnknek estére haza kell érkezniük. Egy kis, riadt marasztalás után – hiszen nem erről volt szó – végül elbúcsúzunk. Az orvos kikísér az autóbusz megállóhoz. Érsekújváron elérjük az ingajáratot. Magyar-Komáromban pedig a gyorsvonatot. Vacsorára már csakugyan otthon vagyunk.”

Később, az ezredforduló táján – már apám halála után, felnőtt fejjel – elmentem nemcsak Koltára, hanem Bajkára is, ahol addig még nem jártam. Innen származik a családi bútorok, festmények nagy része. Ez egy háromszáz lelkes uradalmi cselédfalu, ami nem nagyon változott a századforduló óta. A cselédfalvakra oly jellemző szűkös határok között kellett élniük, de azért biztos körülmények között, s ez a bekerített helyzet a csehszlovák szocializmus évtizedei alatt sem változott. A két-három szintes panelházak között rossz volt látni a bádoglemezzel fedett, beton padlós elhanyagolt épületet, az állami gazdaság gépszínjeinek helyét adó parkot, vagyis az egykori családi kúriát. Ez az út arra azonban jó volt, hogy az ember ne érezzen különösebb nosztalgiát és lezárja a múlt ezen részét.

A törökfői tanya

Az én tanyasi történetem idején, a korai hatvanas években apám már nem a szigazgató, hanem a Filmtudományi Intézeti kutatója. Apámat ugyanis Aczél György 1958-ban eltávolította a Vígszínházból, s aztán már soha többé nem kapott lehetőséget színház vezetésére, pedig sokak szerint ehhez nagyon értett. Egyikük Karinthy Cini naplójában írva érteni vélte miért is nem: „*Találkoztam Magyar Bálinttal. Kábé a leghivatottabb ember az országban, aki származása, munkája, műveltsége, óriási tapasztalata, szakértelme, vonzalma jogán alkalmas volna egy nagy pesti színház vezetésére. Nyilván ezért nem engedik a közelébe se*”. Anyám pedig, aki, a háború után tizennyolc évesen került a Nemzeti Színház számvevőségére, már születésem után végezte el a Színművészeti Főiskola dramaturg szakát. Apám bukása után nem tudott Pesten elhelyezkedni, s a Kecskeméti Katona József Színházban lett dramaturg 1958-tól 1966-ig. Jánoky Sándor színész és Curika néni, a felesége fogadták be „albérlőként” másfél szobás lakásukba, amikor hetente egy-két, ritkábban három napot, ahogy mondta „Kecskén” töltött. Curika néni egy Kecskemét környéki nagygazda-, ahogy későbbben nevezték kulákcsalád lánya volt, aki röntgen asszisztensként dolgozott a megyei kórházban. Az iskolai szünetekben a gyerekekkel, különösen a fiúkkal valamit mégis csak kezdeni kellett. A városi polgárcsaládokban egyébként mindig is élt a hagyománya, hogy „kiadják falura” a gyereket távolabbi rokonokhoz, nagyszülőkhöz, hadd lásson mást, hadd tanuljon olyat is, amit városon nem lehet. Ezért még fizetni is hajlandóak voltak, napi harminc forintot, akkoriban egy fél napszám árát. 1961 júniusában iskolavégeztével nyolc évesen így kerültem Dékány Istvánék tanyájára, Törökfői 100-ba, mint ahogy az azt követő négy évben is nyaranként négy-hat hétre. Közigazgatásilag Kecskeméthez tartozott, úgy hat kilométerre volt a várostól, busz is járt arrafelé, de az aszfaltúttól még két kilométeres gyaloglással földúton érhattünk a tanyára. A tanyavidéken utcák híján, csak beszámolták a tanyákat, írni is így lehetett levelet. Az ott élők persze csak a tanyagazda neve után jegyezték meg a portákat. Szóval itt Pista bácsi volt a tanya ura, Viktorka néni az asszonya, gyermektelen „kulák család”, eredetileg hetven holdas birtokkal. Viktorka néni a városi Curika néni unokatestvére volt, így kommandáltak ki hozzájuk. Gyermektelenségük miatt egy lányt fogadtak örökbe, Marikát, aki akkor lett tizennyolc éves, amikor odakerültem. A következő évben már férjhez is ment egy környékbeli gazdálkodóhoz, egy kemény, durva fiúhoz. Marika jó néhány évi kínlódás után, férje bántalmazásai miatt öngyilkos lett, felkötötte magát a padláson.

Pista bácsiakat két évvel odakerülésem előtt kényszerítették be a téeszbe, a későbbi, a nagy hírre vergődött Magyar-Szovjet Barátság Mezőgazdasági Termelőszövetkezetbe. Egyholdas, szépen rendezett portán éltek, egy körülbelül 25 méter hosszú házban: tiszta- vagy vendégszoba, konyha, éléskamra, terménytároló, szerszámoskamra. A hosszú házra merőlegesen helyezkedett el három másik gazdasági épület, a kocsiszín, az istállók, (disznóólak, tehén- és a már üres lóistálló), valamint a présház. Petróleumlámpával világítottunk, az udvarvégi gémeskútból vettük a vizet, mögötte a ház oldalában volt a veteményeskert a napi főzéshez szükséges zöldségekkel, a virágoskert pedig Viktorka néni elmaradhatatlan dáliaival, amire nagyon büszke volt. Na meg persze a mindenhol elmaradhatatlan eperfák a tanyaudvaron. Volt ebben logika, szabályosság és rend. Minden héten kenyereket sütöttünk. A nyári sütésekkor általában öt darab öt-hat kilogrammos, azóta sem látott nagyságú kenyereket, lángost, a kedvemért buktát sütöttek, mikor mennyit, aszerint, hogy három vagy hat napszamosuk volt egyszerre, hisz munka szerint ingadozott számuk.

Amikor lekerültem a tanyára, csak úgy hívtak: a „pesti gyerek”, mivel pedig nem voltam hívő, olykor, évődések közepette, főleg vasárnap a „hitetlen Tamás” nevet is kiérdemeltem. Viktorka néniék római katolikusok voltak. Pista bácsi hetente egyszer, vasárnap reggel misére készülve borotválkozott. A megállapodás szerint nekem, a pesti gyereknek – ezt ugyan sohasem mondták így ki – is kellett dolgozni, gyerektársammal teheneket hajtottunk ki a községi legelőre, vizet hordtunk a kútról, gyümölcsöt szedtünk, amit aztán éjjel az asszonyokkal válogattak és csomagoltak exportra. Kapálnom azért nem kellett, szüleim „napi tartást” fizettek utánam. Egyébként akkoriban a mezőgazdaságban nagyon nehezen lehetett készpénzhez jutni.

A pesti gyereknek voltak kiváltságai, például a vendégnek kijáró tisztaszobában aludhattam, fél nyolckor kelhettem, mikor egy szál hálóingben bilivel a kezemben kimentem az udvarra, akkor már a hajnali négykor induló napszámosok ledolgozták első harmadnyi napszámukat, s többnyire reggeliztek a fűvön az egyik eperfa alatt. A porta mellett volt egy 4,5 holdas szőlővel vegyes gyümölcsös (szilva, körte, ősz- és kajszibarack) – amit immár téesz tulajdonként felesbe műveltek – a homokhoz illően kajsziból volt a legtöbb. Láttam, hogy a szőlőművelés végtelen munkát jelent, az év nagy részében lehet vele foglalkozni, hol takarni meg nyitni, kapálni, metszeni, kacsolni, stuccolni, hol meg permetezni, azt jó sokszor. A sok munkát adó gyümölcsös mellett ugyancsak felesben műveltek más, egykor szintén saját földeket. Első évben búzát termeltek, majd kukoricát, de volt, amikor dinnyét is gyéyesen.

Kerékpárral közlekedtünk, mivel a lovakat is elvitte a téesz, a kocsi, egy borjú és egy tehén még megvolt, általában a baromfi mellett még egy kocát is tartottak négy-öt hízóval. Az egyik rokonuk, Nagy Imréné családjá felúton az országút és a tanya között lakott, ő később téeszelnök lett. Olykor hozzájuk és más tanyasi rokonokhoz, ismerősökhöz is átjártunk. Kétfajta életút volt az egykor jobb módú gazdák számára az ötvenes-hatvanas években: az egyik szerint az egykori kulákokat tudatosan beemelték az újonnan szervezett téeszek vezetésébe, ilyen volt Imre bácsi; a másik gazdatípus lelkiileg összetört, ilyen volt a mi Pista bácsink. Aztán Pista bácsi nem is bírta sokáig, a tanya gazdája és ura a hetvenes évek elején meg is halt.

Egy nyolcgyermekes zsellér-kajtár család, a Petróczkiék gyerekei jöttek mindig az iskolai szünetekben „nyári cselédnek”. Mindig az, aki éppen a megfelelő korban volt. Amikor megérkeztem a tanyára éppen egy tizenegy-tizenkét éves, nálam idősebb forma, Gyuri nevű fiúgyerek volt éppen soron. Napszámosnak rendszerint a környékbeli cigány család, Paprikákék jöttek, akikkel hosszú évek óta paternalista kapcsolatban volt a gazdacsalád. A „cselédgyerek” ruháért, taneszközért vagy éppen egy bicikliért dolgozott nyáron, és az ellátásért.

Talán felesleges mondanom, szüleim gondosan megszervezték, hogy hírt adhassak új világról. Anyám gondosan megcímzett és felbélyegzett borítékokkal látta el egyszer fiát, vagyis engem, meghagyva, minden nap írjak nekik levelet. A napi penzum állandó fordulatokkal járt: Kedves Anyuka és Apuka, se pont, se vessző, se felkiáltójel, csak így. S úgy végződött, hogy Sokszor csókol Viktorkanéni és Jancsi. Merthogy Jánosnak kereszteltek, s csak tizennyolc éves koromban vettem fel apám nevét, a Bálintot. Viktorka néni neve, hol egybe, hol külön, de csak ő, Pista bácsi sohasem szerepel az üdvözlők között, engem asszonykézbe adtak. Ezek voltak az állandó elemek, s köztük jöttek rendszerint dátum nélkül, de eléggé jól rekonstruálható módon, ceruzával írott, meglehetősen tömör beszámolóim. A következőképpen kezdtem az egyiket egy parasztgazdaság legnagyobb munkájáról, az aratásról: „A mai napon jött egy bácsi kettő lóval és a kerítéshez szaladtam és felültem a lóra. Már pénteken nekifogtunk az aratásnak.” A learatott búzát be kell hordani a cséplés helyére: „Holnap lesz a gabona összehordása. Nagy kocsikkal hordják össze a gabonát. Sokat fogunk kocsikázni és még egeret is fogunk.” „Ma ezen a szép nyári napon fejeztük be az aratást. Gyuri szedte a markot, Marika összekötözte, én meg összeraktam.” Máskor meg a virágágyás féltett dáliaí, Viktorka néni büszkeségei szerepeltek a híradásban, mint kivehető, némi szorongással: „A Gyuri a tehén farkát cibálta, hogy arab jöjjön a tehén. A tehénel álmodtam és a disznoval. A tehén összetört 2 macskatányért és lerágta a dáliaikat”. Azért ki-ki mozdultunk a tanyából: „Ma két kerekű kordén utazgattam. Tudom a lónak a nevét. Elmentünk a Gerő-majorba, a kaszásokhoz és a sörösékhez, és úgy jöttünk haza”. A „versenyszellem” már akkor is fontos volt, hogy kik a „mi” és kik az „ők”, az nem is fontos: A vers valahol elkallódott, biztos nem nagy kárunkra, de a kifröccsenő forró baracklevár nyoma még mindig látható a jobb csuklómon. Na itt a dátumot is sikerült feljegyeznem, s hát tagadhatatlan nélkülem semmi fontos dolog nem történhetett a tanyában, a szakszerűséggel azonban még voltak gondok, még nagyon az elején lehettünk: „Hogy érzitek magatokat? Remélem, hogy jól. Tegnap egy malacot kergettünk, a malac a búzakarászba szaladt, és a malac a szomszédoké volt. És az este állított be.” [Bp. 1961. jun. 23.] „Bográcsban főztük a finom vacsorát, a kemény tarhonyát. Jött egy kocsi és felültünk rá és elmentünk a szomszéd tanyáig. Szeretők kislád Jancsi. [1961. jun 24]” A konyhaszolgálat is elkerülhetetlen gyermekfoglalatoság vagy csak egyszerűen kíváncsi lábatlankodás: „Remélem, hogy a levelem a legnagyobb egészségben talál benneteket. Ma vágunk két csirkét, az egyiket én fogtam meg a másikat a Gyuri”. Mindig megerősítettem, nincsen ok a szülői aggodalomra, de azért minél gyakrabban jöjjenek csak látogatni: „Nagyon

jól érzem magam. A leveledet megkaptam. Nagyon örülök neki. Tegnap mi főztük meg az ebédet. A főzés közben fogtunk tolvajt. Sokat gondolok rátok”. „Tegnap felhúztam Dékány bácsi csizmáját és olyan sokáig futottam benne hogy végül hasra estem. Amikor jöttök hozzátok le a labdát.” Egy szakszerű beszámolót is küldtem a lezajlott, a gyümölcsösben és a veteményesben sok kárt okozó viharról.: „Vasárnap nagy vihar volt. Három eperfának a tetejét lecsavarta, kettőnek az egyik oldalát, kettőnek két-két ágat lecsavart. Sok kárt okozott. Sok barackfának lecsavarta az ágait. A kukoricákat elverte a jég. Két akácfát tövestül kicsavart”. És némi kis szülői aggodalomra való ok: „A Viktorka néni minden nap bekeni a csalánaimat ecetes vattával. Amikor ti eljöttök meglátogatni meggyes rétes lesz ebédre, amit ti nagyon szerettek”. „Nagyon jól érzem magam. A csomagot megkaptam. A csalánok múlnak. Ne haragudjatok, hogy kevés levelet írok. A fényképeket megkaptam.” „Van az udvaron két hordó abba szoktunk fürödni. Viktorka néni minden nap behinti a csalánaimat de semmit se segített rajta.” „Minden délután sokat alszom. Sokat szoktam játszani. A kutyának oda viszem az ennivalót és a kacsáknak is. Minnél hamarabb jöjjetek ki.” „Ma meggyet szedtünk. Ezen a napon eljött Curika néni. Csirke volt az ebéd és palacsinta. Egy csirke odament a kúthoz és belefulladt.” „Anyuci ne aggódj. Estéknként játszom a kutyával, amikor szabadon van engedve és össze-vissza nyal. Ma epret szedtünk, és sárگا barackot. D.u. eljött Curika néni és Koncz bácsi. Szerető kisfiad: Jancsi.”

Persze volt aggodalom és a biztatásból is kijárt; az éppen betűvetéssel kísérletező kishúgom és anyám is biztatott, jó helyen vagyok: „Kedves Jancsi! Hogy vagy? Jól nyaralsz e? Én is szerettem volna odamenni mert hallottam Anyutól hogy milyen jól nyaralsz!” „Edes kis fiam! Látod én már írok neked. Bizom benne, hogy jól fogod magad viselni. Nagyon vigyázz arra, hogy a kúthoz és a kutyához soha se menj (ahogy azt szegény anyám elképzelte). Fogadj szót Viktorka néninek. Juli nagyon örült, amikor elmeséltem neki, hogy neked milyen jó dolgod van. Apuci is nagyon örült, hogy az ő kisfiának ilyen jó dolga van. Viktorka nénit üdvözlöm, írd mielőbb, légy jó kisfiú, Anyu és Apu. Jancsikám!” Anyám jóval rendszeresebben küldött leveleket sok-sok biztató dicsérettel, hogy milyen „ügyesen viselkedsz a tanyán”, mármint hogy én. De aztán apám is írt, méghozzá elég hosszú, amolyan felnöttes levelet, írógéppel, amelybe éppen akkor, július 6-án tett be új szalagot az „írógépes bácsi”, s mintegy velem lett kipróbálva. A levélből megtudhattam, hogy Juli húgom a Szabadság hegyen hét gyerekekkel együtt csibészkedett, amúgy a fülével is volt valami baja, meg az is kiderült hiányzom neki. Apám kérte írjak neki is, mindig „várja a postás bácsit, hogy vajon hoz-e neki valamit?” Apám ügyesen fűzte a szavakat, hiába no, ezért azt is írta, biztosan meg is történt ez már azóta, fölösleges tehát a figyelmeztetés. Apám is biztatott, tartsak ki, biztatásul elmondta, sok panasz nem volt rám, sőt úgy dicsértek engem „szállásadó gazdáim”, nyilván Viktorka néni, hogy ezzel nekik is nagy örömet okoztam. Kilátásba helyeztek még egy közös látogatást, mielőtt „augusztusban együtt fog nyaralni az egész család”.

A tanya számomra egyben a végtelen elvágyódás érzésének megismerését is jelentette, a szomszéd tanyáig eljutni is eseményszámba ment. Gyerekkoromban nálunk Pesten „nagy élet” folyt, írók, költők, színházi emberek jártak hozzánk. A tanyán meg szokatlan volt a csend, a néhány kilométer sugarú világ. Viktorka nénivel tervezgetve mindig Kiskőrösre akartunk eljutni, meg is volt ígérve, mégiscsak ott van Petőfi szülőháza..., de valahogy sohasem sikerült. A soha ki nem fogyó munka ritmusa sem engedett, erős vonzású külön bolygó volt a tanya. Ehhez jött még a tévesztés depressziója: egyik napról a másikra elveszíteni mindent, ami addig több generáció számára a legfontosabb volt, mindenekelőtt a földet és az önállóságot. Ezt a Pista bácsi és a hozzá hasonló büszke, kevés beszédű, a maguk módján vallásos parasztemberek közül sokakat összeroppantott. A tulajdont elvették, a tartást nem. Akkor, a szőlősorok között a homokban fekvő, Kratochvil: Felfedezők és hódítók című könyvét olvasva bennem élt a vágy, hogy elmenjek innen valahová, a négy-hat hét is végtelenül hosszú időnek tetszett. Pedig én csak „kirándulni” voltam itt, az „élet” nekem valahol máshol volt. 1963-ban – amikor csak négy hétig voltam a tanyán – jöttek értem, s másnap a családdal együtt elmentünk a Fekete-tengerre, Szocsiiba nyaralni...

Mégis vissza-visszajártam. Viktorka néni utoljára egyetemista koromban, a kecskeméti kórházban láttam. A fehérvérűség eredetileg fekete haját vörösesbe, fehér bőrét sárgás-barnásba, telt alakját csontsoványvá formálta, s néhány nappal később életét is elvette. Később még egyszer elvetődtem a tanyára: az egykori gazdák portájának fegyelmezett rendjét, a megélhetést kereső szegények dzsumbuja váltotta fel.

A lengyel paraszt

A szűken vett történet – még mindig nem felejtve az eredeti apai kérdést, hogy ti. mit keresek...? – voltaképpen 1981. január 20-án is kezdődhetne, bár tudjuk egyetlen történet sem kezdődik a kezdetén. A számomra külön is emlékezetes nyolcvanegyed estendőben már közel három és fél éve dolgoztam, mint kezdő, a szociológia és a közgazdaságtan határán mozgó kutató, az MTA Világgazdasági Kutató Intézete szocialista országok osztályán. 1977. szeptember 1-jétől, mint tudományos ösztöndíjas gyakornok, ez lett hivatalos munkába állásom dátuma is,

1979. szeptembertől már tudományos segédmunkatárssá avanzáltam. S bár azon az őszön mintegy kétszázötven, jórészt értelmiségi társammal együtt aláírtam a Vaclav Havel bebörtönzése ellen Kádár Jánoshoz és Losonczi Pálhoz írt tiltakozó leveleket, egy év múlva még ledoktoráltam, két nyelvből (orosz, angol) középfokú nyelvvizsgát tettem, a csehszlovák társadalmi-hatalmi struktúráról írt dolgozatommal az intézet ifjú kutatói pályázatán első díjat nyertem, az év legvégén, Szilveszter napján a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (huszonötezer forintos, tíz havi béremnek megfelelő) könyvszerződést kötött velem A lengyel agrárfejlődés dilemmái című könyvemre. Vagyis „A lengyel parasztra”, ahogy húgom, Fruzsina akkoriban egyszerre hívott engem és művem, utalva Znaniecki híres könyvére.

Az MTA Világ gazdasági Kutatóintézetének kelet-európai osztályán, ahová felvettek, külgazdasági elemzések és országtanulmányok készültek, nem annyira tudományos publikációs, mint inkább alkalmazott tájékoztató céllal, elvileg az állami- és pártvezetés felkészítésére. Amikor fiatal ösztöndíjasként témát kellett választanom, a lengyel országtanulmányban már csak a mezőgazdaság és a közlekedés témái maradtak nekem választhatóak. Én a meglehetősen egyedül, a magánparaszti lengyel út elemzése mellett döntöttem. Az volt a fő kérdésem, hogy 1945 óta vajon Lengyelországban miért nem lehet(ett) téteszíteni, és miért lenne értelmetlen az, ha mégis megkísérelnék? Míg Magyarországon ugyanis lezajlott az úgynevezett „meleg kollektivizálás”, addig Lengyelországban a „hideg kollektivizálás” folyamatát mutattam be, mikor is a földtulajdon magánkézben hagyása mellett „államosították” a mezőgazdaságnak a földtulajdonon kívüli teljes gazdálkodói-üzleti környezetét – vetőmag- és gépkereskedelem, értékesítés, közlekedés stb. – s e környezetet kisajátítását, állami monopóliumokkal bástyázták körül. Miért? Hogyan? Ez a témaválasztás az egyetem utáni kutatói pályámon izgalmas szakmai kérdésnek bizonyult, hiszen steril közgazdasági megközelítéssel feldolgozhatatlan, mondhatnám igényelte a szociológiai szemléletet is. Azt hamar felmértem, hogy a témának jó irodalma van, a szinte végtelen angol nyelvű irodalom, a magyarra fordított és a Kossuth Kiadó által zártan forgalmazott, számozott belső bizalmas anyagok, cikkek, tanulmányok, sőt egész könyvek, s végül a szokatlanul részletes és szakmailag igényes lengyel statisztikák, amelyek olvasásához még csak különösebb nyelvtudás sem kellett. Egy féléves munkával írtam tehát egy 170 oldalas tanulmányt, amelyet az intézet még 1978-ban Az 1945 utáni lengyel agrárfejlődés címmel száz példányban belső kiadványként megjelentetett.

Mi, az intézet akkori fiatal kelet-európai kutatói – Réti Tamás, Mizsei Kálmán, Hunya Gábor és jómagam – megfogadtuk, hogy egészen másféle értekezési stílust honosítunk meg, mint ami akkor szokásos volt és öncenzúra-mentesen írunk. Ezt akkor úgy neveztük: a „vörös farkak és kategóriák száműzése” írásainkból. Bizonyos értelemben nem volt nehéz erre az elhatározásra jutni, mert a magyar „másként gondolkodó” közgazdászok, szociológusok „szerencséjére” nem volt publikációs és tanítási kényszer, a „gyanús” kutatókat nem nagyon engedték be az egyetemi oktatásba. A publikációs helyzetről már vegyesebb a kép, írni lehetett, publikálni jóval kevésbé; a belső, a korlátozott informális vagy fél informális elit nyilvánosságához nagy biztonsággal el lehetett jutni. Az akadémiai intézetekben szokásban volt ugyanis, hogy egy-egy dolgozatról munkahelyi szakmai vitákat tartottak. Egy bizonyos körről elmondható, hogy egymás megbízható és rendszeres olvasói voltunk. Így a lengyel dolgozatomat is megvitattuk: elég kritikus elit közönség jött össze. Sokakkal ott ismerkedtem meg, így kerültem közeli ismeretségbe olyan emberekkel, akikről korábban hallottam, írásait olvastam, de személyesen nem ismertem őket. Az intézeti vitán megjelent például Bauer Tamás, Szabó Miklós és Juhász Pál. De ez időtájt keresett meg Bence György és Kis János is. A lengyel mezőgazdaság történetéről írt munkám lett a „belépő”, mind a reformközgazdászok és szociológusok, mind pedig a demokratikus ellenzék informális szellemi elitjébe.

Miután az akkor legrangosabb szakmai könyvkiadó – munkahelyi vezetőim támogatásával – szerződést kötött velem, hogy tanulmányomat – némileg kibővített formában – kiadja, ezért egy új fejezettel szerettem volna kiegészíteni a meglévő szöveget, melyben a Szolidaritás megalakulását követő kibontakozással kapcsolatos elképzeléseket és programtervezeteket mutattam volna be – a szükséges friss információkat leggyorsabban azonban csak a helyszínen szerezhettem meg, legalábbis akkor így gondoltam. 1981. január 13-án tehát egy „Bognár elvtárshoz” címzett elég szűkszavú feljegyzésben arról írtam, hogy a „lengyel országmonográfia karbantartása érdekében január 20. és 30. között szeretnék tíz napot Varsóban tölteni, s némi huzavona után a hivatalos útra engedélyt kaptam. A lamentálás okát akkor csak sejtettem, ma már tudom: ugyanezen a napon a belügyi apparátus – III/III-B. önálló, a „belső ellenséges elemek tevékenységét figyelő” alosztály, Karasz Lajos rendőrtábornok, miniszterhelyettes tudtával – is elkezdte utam szervezését, igaz ezt eredetileg nem kértem. Az utóbb kikért megfigyelési iratokból az is kiderült, hogy munkahelyi vezetőimet egy korábbi lengyel utamról is tájékoztatták. Nevezetesen arról, hogy előző év november 24–29-e között, igaz egyedül és turistaként Lengyelországban jártam, ott Adam Michnikkel, a KOR egyik vezetőjével, valamint Kowalikkal, a Szolidaritás aktivistájával találkoztam, részt vettem a varsói műszaki egyetem diákszervezetének ülésén, továbbá felvetették annak lehetőségét, hogy újabb utamat, amelyen már négy kísérőt is „szerveztem” magam mellé, nyilván szervezkedő ellenzéki barátaim ösztönzésére „ezt az alkalmat is ki fogja használni a magyar és a lengyel

ellenzéki csoportok közötti szorosabb kapcsolat kialakítására”. Január 30-án még azt is pertraktálták, hogy december 22-én az „illegálisan csatornákon keresztül kapott” dokumentumokat – Szolidaritás Szakszervezet és a Lengyel Parasztszövetség alapszabályát, egy kinti ellenzéki helyzetelemzést – átadtam egyik intézeti munkatársamnak. Bejelentették továbbá egy következő operatív jelentésben, hogy „érkezésüket a szerv előre jelezte a lengyel áb szerveknek”, ahogy gondoltuk, úgy történt.

A Szolidaritás Független Szakszervezetet 1980. november 10-én bejegyezték, igaz nem önszántukból: a Lech Walesával augusztus 31-én kötött, a gdanski nagy sztrájkokat befejező szerződés értelmében kényszerültek erre. Azért a rend (és a fiatalabbak) kedvéért jegyezzük meg: Lengyelországban ugyan még nem volt hivatalosan kihirdetve a rendkívüli állapot, arra csak nem egészen egy évvel később, 1981. december 13-án került sor, de a „testvéri” szocialista ország gazdaságirtársadalmi és legfőképpen politikai válságban volt, s mindenki azt gondolta, hogy valaminek történnie kell, mert az általunk is lépten-nyomon megtapasztalt „kettős hatalom” lényege szerint sem tartható fenn sokáig. Ezt a mi esetünkben a lengyel belügyisek megjelenését és a civil társadalom tagjainak szolidarizáló – figyelő, gondoskodó, óvó – gesztusait jelentette. Egy két konkrét példát is említenék: mikor idézést kaptam a varsói rendőr-főkapitányságra, a szálloda portáján s a szállodám portáján alá kellett írnom az idézés kézhezvételét igazoló papírt, a recepciós hölgy megkérdezte, nem akarok-e inkább illegálisba vonulni. De vajon hova vonulhattam volna illegálisba? Lengyelországból történő kiutasításom során még a vámosok is látványosan elhatárolták magukat a belügyesektől, s jó utat kívánva tüntetően nem voltak hajlandók átkutatni a poggyászatot, mikor a politikai rendőrség emberei „kikísértek” a reptérre (a magyar kollégáikról ez már közel sem volt elmondható). A Lengyelországban töltött nyolc nap alatt megtanulhattam: hogyan viselkedjek úgy, hogy a követőm tudja, rájöttem, ki és miért követ, ezért aztán le kell cserélni őt; vagy hogyan viselkedjek úgy, mintha nem tudnám, és így „észrevétlen” rajtam maradhatnak; így aztán mindketten tudjuk, a követő és én is, a követett is mi a helyzet – de úgy viselkedünk – mintha nem tudnánk, hogy ne kelljen állandóan lecserélni a követőt, mert neki sem jó pont, ha állandóan lebukik, és nekem is farsztó kiszűrni az újabb követőt. Jó kis „kiképzés” volt, aminek nem is sokkal később Magyarországon nagy hasznát vettem.

De ugorjunk vissza az út elejére. Intézeti vezetőimnek kicsit „későn” érkezett belügyi figyelmeztetésről mit sem tudva január 20-án elutaztunk, és ezzel elkezdődött a „Magyar Bálint-ügy”. Hunya Gábor intézeti kollégám valóban az én ötletemre civilként tartott velünk, Panninak – dr. Halustyik Anna jogász, élettársam, későbbi első feleségemnek – meg én voltam a meghívója, de majd’ mindenhova velem tartott ekkoriban, miért ne jött volna éppen ide? Juhász Pállal és Kanics Andrással, a Szövetkezeti Kutató Intézet két munkatársával már kint, Varsóban találkoztunk. Varsóba történő megérkezésem utáni reggel máris dolgom után néztem, föl hívtam egy csomó embert, egy sor találkoztót beszéltem meg, hogy kutatói programomnak megfelelően minél szélesebb körrel konzultáljak, köztük persze szakszervezeti gazdasági szakértőkkel; beszéltem az agrárgazdasági, a szövetkezeti kutatóintézetben, a Mezőgazdasági Körök Országos Szövetkezeti Központjában dolgozókkal, jártam a Mezőgazdaság és Falu elnevezésű akadémiai intézetben, valamint az ottani szociológiai intézetben, a varsói egyetem jogi fakultásán, illetve földrajzi intézetében; felvettem a kapcsolatot a mezőgazdasági minisztérium vezető munkatársaival, egy a HVG-ben megjelent interjút is készítettem a miniszterhelyetttel. A szakszervezetek gazdasági elképzeléseinek tanulmányozása céljából találkoztam az Autonóm Szakszervezeti Központ vezetőjével, aki egyébként egy hónappal korábban kutatóvendégünk volt Budapesten. Valamint két alkalommal jártam a Szolidaritás varsói székházában. Valaki ott meghallotta, hogy kollégámmal magyarul beszélünk, és megkérdezte: nem mi vagyunk-e azok a magyarok, akik a Metropolisz Szállóban szálltak meg. Kiderült ugyanis, hogy reggel két belügyes érdeklődött utánunk a szállodában.

Eleinte nem sokat törődünk a dologgal, később azonban szaporodtak a furcsa jelek. Észrevettük, hogy mindenhova – mégpedig meglehetősen nagy apparátussal – követtek minket. Akkor találkoztunk a két hivatalos úton lévő „szövkutos” kollégával, s ők is arról számoltak, hogy őket is követik, fél napra még az útlevelük is eltűnt a szállodából. Főlgyorsultak az események. Január 27-én Pannival együtt megtudtuk – akkor már a mi Hunya-kollégánk hazautazott –, hogy a két másik pesti kolléga programját felső utasításra a vendéglátó intézmény néhány nappal megkurtította, és már hazautaztak. Este hivatalos értesítés várt a szállodában: másnapra beidéztek a varsói rendőr-főkapitányságra. A rendőrségen közölték velem: még aznap el kell hagynom az országot. A döntést ismételt kérésemre sem voltak hajlandók indokolni. Elém raktak egy kitöltött – lengyelországi tartózkodást kérő, a kérelem teljesítését azonban eleve megtagadó – vízumigénylő lapot, és föl szólítottak, hogy írjam alá, persze nem tettem meg. Erre elkérték útlevelemet, beleütöttek egy lengyel vízumot, melyeknek érvényessége a kiállítás napjára szólt. Miután elhagytam a főkapitányság épületét, egy percre sem maradtam magamra: négy férfi kísért vissza szállodába. Megvárták, amíg összeszedtem holmiam, azután kikísértek a reptérre.

Ferihegyen már vártak. Mindenki nagyon udvarias volt, csomagjaim alaposan átvizsgálták. Különösen a könyveknek, nyomtatványoknak és a feljegyzéseknek szenteltek nagy figyelmet, de semmit sem vettek el leszámítva egy magnókazettát, éppen a mezőgazdasági miniszterhelyetttel készített interjúmat. Három nap múlva ezt is visszaadták. Egy hét múlva, február 4-én idézést kaptam az V. kerületi rendőrkapitányságtól, hogy „útlevél ügye végett” 1981. február 10-én tíz órakor jelenjek meg. (A folyamatos hivatali munkarendnek megfelelően tizenegy órára Pannit rendelték be. A többieket is beidéztek, ugyanezen tárgykörben: február 2-án egész kis beidézési katasztert csináltak a gondos belügyesek, kit, mikor, hova és hányra...kell idézni, hozzátéve: „Az útlevelek bevonását osztályunk hajtja végre”.) Nem volt nehéz kitalálni, hogy az „ügy” az útlevelünk elvételének szemérmes megnevezése. Így is történt a rendőrségen külön-külön kezünkbe nyomták a határozatot „külföldre utazása közérdekét sért”. Arnyújtásakor a rendőrhatalóság képviselője arra is felszólított, hogy Lengyelországból történt kiutasításomról, valamint útlevelém bevonásáról tájékoztassam munkaadómat. Február 11-én fellebbeztünk – mindig mindent együtt Pannival, innen, s nem máshonnan a többes szám – „útlevél-ügyünkben”; 25-én megkaptuk a módosított határozatot változatlan tartalommal. (Az ugyanezen a napon született újabb operatív jelentésben olvasható, hogy a lengyel ab szervek adatai szerint „Házigazda” [Magyar Bálint fedőneve] ellenzéki kapcsolatépítésre használta az inkriminált nyolc napot. Ennek persze volt valóság alapja. A lengyel Szolidaritás dokumentumait négy kis csomagban a lengyel közgazdasági kutató intézetből postán küldte el a „kapcsolatom” az én hazai munkahelyemre. A „vamosok” akkor még nem látták stencilezett illegális kiadványt, úgyhogy számukra minden ilyesmi „hivatalosnak” tűnt. Így persze hiába vizsgálták át a határon. Egy dolgot nem hoztam haza Varsóból – joggal számítva a figyelmes fogadtatásra – a követőimről készített fotók negatívját.

Február 16-án aztán már én is tájékoztattam munkaadómat az ügyről, noha nyilvánvaló volt számomra, hogy fölötteseim, ha nem is mindent, a kelleténél azért többet tudnak. Az intézet igazgatója, Bognár József közölte velem, hogy számolnom kell bizonyos következményekkel: augusztus 31-én lejáráó szerződésemet semmiképpen nem hosszabbítják meg. Elfogadható indokot mégsem lehetett könnyen találni; azt még sem lehetett nyíltan vállalni, hogy a döntés politikai retorzió. Másnap, 17-én, ezt írták utóbb kézhez kapott munkalapomra: „Munkatervét színvonalasan teljesítette. Segédmunkatársi... megbízatását nem kívánjuk meghosszabbítani, mivel kutatási profilja nem egyeztethető össze a Szocialista Országok Osztálya munkatervi feladataival, különös tekintettel arra, hogy az Intézet a feladatokhoz képest státusz-hiánnyal küzd”. Újabb egy hét telt el, mikor közölték velem, hogy azonnali hatállyal felfüggesztenek, fegyelmet indítanak ellenem, és egyben további intézkedésig kitiltanak az intézet területéről. Állítólag Pál Lénárd és Aczél György gyorsította fel telefonon az „eljárást”. Közben március 19-én kiadóm fölbontotta lengyel agrárfejlődésről szóló könyvemre kötött szerződést. Mivel, így szólt indoklásuk: „A terjesztők közölték, hogy munkámra csak akkor van szükség, ha azt még folyó évben megjelentethetjük. Mivel az 1981. évi megjelenés nyilván nem lehetséges, a munka kiadásától elállunk”. Azért 23-án még leadtam a kiadónak 144 oldalnyi kéziratot, 28 ábrát, 32 táblázatot, még vagy tíz oldal jegyzetanyagot, s elmentem első fegyelmi tárgyalásomra, amely több mint négy óra hosszát tartott. Végre megtudtam, mivel vádolnak: betekintésre odaadták nekem a Külügyminisztérium MTA-hoz intézett 007/591. számú átíratát, mely szerint 1981. január 28-án, szolgálati kiküldetésem lejáráta előtt kiutasítottak Lengyelországból, mert „olyan szervekkel és személyekkel kerestem és vettem föl kapcsolatot, melyek jelenleg és a közelmúltban is a két nép barátságát sértő és azzal ellentétes folyamatokat erősítő tevékenységet folytatnak”.

A bizottság korrekten, a kor viszonyai szerint bátran járt el, hiszen végül is azt állapította meg, hogy „a megvizsgált iratokban nincs olyan közvetlen bizonyíték – és ilyen meghallgatásom során sem jutott a bizottság tudomására –, melynek alapján a fegyelmi vétség elkövetése bizonyítható lenne”. Tehát nem volt más vétkem, csak az, hogy elvették az útlevelemet. A fegyelmi bizottság megállapította, hogy „az intézeti munkához szükséges feltételek egy részével immár nem rendelkezik”, és visszadobta a labdát az igazgatónak: „az ebből fakadó konzekvenciák mérlegelése nem a fegyelmi bizottság illetékességi körébe tartozik”. Az igazgató másnap levelet írt, amelyben közölte, hogy az ellenem indított fegyelmi eljárást megszünteti, mivel „tagadásával szemben a fegyelmi vétség nem munkaviszonyom. Április 2-án volt kiadóm jelezte, hogy még e hónapban 18.750 Ft kártérítést fizetnek, a ki nem adott munkámért. A hét havi fizetésemnek megfelelő gesztussal arra „utaltak”, hogy nekik sincs kedvükre a felsőbbbség eljárása. Ekkor már eldöntöttem, hogy perre viszem a dolgot akkor is, ha minden fokon veszíték. Demonstrálni kívántam az eljárás politikai jellegét. Szabályos munkaügyi pert kezdtem, de érthetően nehezen találtam ügyvédet, aki vállalta volna a megbízást. Hárman is elálltak, mikor meghallották a politikai összefüggéseket. Végül Fedák Tibor képviselt, őt is megfenyegették egzisztenciálisan, a per után behívták az Igazságügyminisztériumba: kizárják az ügyvédi kamarából, ha még egy ilyen pert vállal. Ő egyébként apám katonatársának, annak a Kaczián Lórántnak volt a veje, aki 1973-ban Haraszi Miklóst védte. Munkamegosztás volt kettőnk között, ő viszi a jogi, én meg politikai vonalat.

De közben történt még valami a munkahelyen – pontosabban a közgazdasági kutatással foglalkozó munkahelyeken. Először négy-öt kutatóhely mintegy harminc szociológusa, közgazdásza intézett közös levelet

védelmében Szentágotthai Jánoshoz, az MTA elnökéhez. A teljesség igénye nélkül néhány név: Bauer Tamás, Bokros Lajos, Csanádi Mária, Donáth Ferenc, Jánossy Ferenc, Juhász Pál, Lengyel László, Mihályi Péter, Oblath Gábor, Pécsi Vera, Simonovits András, Szalai Erzsébet, Tardos Márton, Vági Gábor, Voszka Éva. A még állásban lévő informális kutatói reform elit reprezentánsai. Május 11-én meg is köszöntem nekik világos és határozott, ugyanakkor demonstratív kiállásukat, ma már egy kicsit patetikus szövegű levéllel: „...*valódi tudományos közélet csak olyan 'parlamentáris' keretek közt létezhet, ahol a gondolat minden képviselőjét 'mentelmi jog' illeti meg*”.

Mindenesetre a lengyel agrárdolgozatom helyezte ebbe a szellemi közegbe, az tett szociológusként elfogadottá. Az életemben három tanár volt rám nagy hatással: Balogh Zoltán neomarxista szociológia tanárom, '79-ben fiatalon öngyilkos lett. Aztán Jánossy Ferenc volt a következő, akit „A gazdasági fejlődés trendvonala” című könyve olvasása után 1973-ban kértem meg, hogy tanítson minket. Ez után két évig tartott nekünk – 20–25 diáknak – órákat a lakásán. A harmadik pedig a Juhász Pál. Ők azok – és mások nem –, akik eszembe jutnak, ha azt a szót, hogy „mester” meghallom. Mestereim voltak, s közülük kettő kiállt a tanítványa mellett... Zoli már nem tehetett meg.

A „harmincakkal” egy időben az MTA Közgazdaságtudományi Kutatóintézetének KISZ-alapszervezete meghívta Bognár Józsefet április 30-i taggyűlésére, hogy tájékoztassa a tagságot a „Magyar Bálint-ügyről”. A tájékoztató – mint a KISZ alapszervezet május 5-i állásfoglalásában olvasható – *„több ponton nem volt meggyőző”. Szerintük „az ügy kapcsán fennáll annak a veszélye, hogy a kutatás szabadságára, a kutató egzisztenciális védelmére, valamint a tehetségek megbecsülésére vonatkozó tudománypolitikai alapelvekbe vetett bizalom meginog, és ez bizonytalanságot, nyugtalanságot kelt, illetve kellemetlen emlékeket idéz föl a tudományos közvéleményben. Ezért, amennyiben a Magyar Bálint fellebbezéséről döntő munkaiügyi bíróság nem helyezné őt vissza korábbi állásába, úgy méltányosnak tartjuk, hogy a megfelelő tudományirányító szervek a közeli jövőben gondoskodjanak a részére képzettségéhez és tehetségéhez méltó kutatói állásról valamely más munkahelyen”. Az állásfoglalást az alapszervezet huszonhárom igen és két nem szavazattal, valamint egy tartózkodással elfogadta. Fenntartásai voltak a Világgazdasági Kutató Intézet KISZ-szervezetének is. Bognár Józsefhez intézett május 12-i levelükben a következőt írták: Magyar Bálint munkájára „a magyar tudományos életnek szüksége van...”*

A Fővárosi Munkaiügyi Bíróság június 3-án tárgyalta fellebbezésem. Az első forduló azzal végződött, hogy dr. Lukács Éva bírónő bejelentette: tanúként meg kell hallgatnia Bognár József igazgatót, ezért a tárgyalást június 17-re elnapolta. Az intézetet képviselő jogász az igazgató képviselői mentelmi jogára hivatkozva próbálta elhárítani, hogy Bognárt tanúként meghallgassák. A bírónő azonban felvilágosította, hogy a mentelmi jog a letartóztatás esetére vonatkozik, ő pedig csupán tanúként kívánja megidézni a képviselőt. A bíróság később mégis eltekintett Bognár József meghallgatásától. Erről az intézeti jogász a tárgyalást megelőző napon értesítette ügyvédem, és mellékelten megküldte az igazgató nyilatkozatának másolatát, melyet a bíróság számára készített. A nyilatkozat – eltérően a korábbi hivatalos állásfoglalásoktól – már nemcsak „technikai”, hanem politikai értelemben is vitatta alkalmasságom a kutatói munkakör ellátására. *„Felperesnél korábban is tapasztaltunk olyan megnyilvánulásokat, melyek arra utaltak, hogy magatartása... során sem az intézet érdekei, sem az igazgatásrendészeti szabályok nem tartják vissza elképzeléseinek hangoztatásától és keresztyűviteltől. Közvetlen vezetői több alkalommal észlelték ezt... Egy ilyen alkalommal folytatott »tisztázó« megbeszélés során felperes úgy nyilatkozott, hogy teljesen érthetőnek és jogosnak tartja, ha magyar állampolgárok a hivatalos felfogással ellentétben álló és esetleg az ország érdekeivel ellentétben álló véleményeiket és nézeteiket külföldi hírközlő szervekhez (rádió, sajtó stb.) közvetlenül is eljuttatják”.* Csakhogy ez a bizonyos „tisztázó” megbeszélés mint azt kifejtettem a bíróság számára készített feljegyzésemben – egészen más ügyszálhoz kapcsolódott: *„1979 végén intézetünk igazgatója... arra szólított fel, hogy egyrészt vonjam vissza a cseh polgárjogi aktivisták bebörtönzése miatt októberben kelt két nyílt levélen szereplő (Charta '77) aláírásomat, másrészt határoljam el magam a két levél AFP francia hírügynökség által történt nyilvánosságra hozatalától. Semelyik felszólításnak nem tettem eleget. Ugyanakkor azt is leszögeztem, hogy a két – semmilyen állami vagy hivatali titkot nem tartalmazó, pusztán véleményt tartalmazó – levélnek a nyilvánosságra hozatala nem ütközik a magyar törvényekbe”.*

Ez az egész vagy nem tartozott az ügyszálhoz, vagy ha odatartozott, akkor nyilvánvaló: a bíróságnak nem munkaiügyi vitában, hanem egy politikai retorzió dolgában kell állást foglalnia. Ezért a bíróság azonnal elfogadta a felperes ügyvédjének indítványát: kizárta értékelési köréből Bognár József nyilatkozatának idézett bekezdését. Úgy látszik azonban, a bírónő mégsem volt egészen biztos benne, hogy pártatlannak mutatkozik. A fellebbezést elutasító ítélet kihirdetésekor ugyanis a következő szavakkal fordult a tárgyalás közönségéhez: *„Kérem, higgyék el, hogy az ítélet meghozatalánál csak jogi szempontokat vettünk figyelembe”.* A másodfokú ítélet ellen nem volt helye fellebbezésnek. Ami azután történt, az formálisan független a munkaiügyi vitától. A formális

(jogi) és az igazi (szakmai, politikai) befejezés között „mindössze” annyi a különbség, hogy végül mégiscsak sikerült kutatói állásba kerülnöm.

A lengyel mezőgazdaságról írt dolgozatomnak azután lett egy további, politikailag kissé szokatlan története: Laczó Ferenc, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa (nem egyedülként) tanított a „marxista egyetemen” is, s azt találta mondani, szívesen bemutatná a lengyel agrárelemzést az MSZMP KB Politikai Főiskolán, csak jelentősen le kellett rövidítenem a szöveget. Ekkor még perben álltam a „pártállammal”, de a helyzet politikai ironiája csábított. Háromforintos 54 oldalas változatban ki is adták jegyzetemet, ráadásul még szeminarizálni is meghívtak. Útlevelem bevonva, állásomból kirúgva, az állammal szemben pert veszve, könyvszerződéselem felbontva, de az én jegyzetemből tanulnak a pártkérdésképző főiskolán a lengyel mezőgazdaság történetéről... Én voltam az addigi legfiatalabb „pártelőadó”, minden „diákom” idősebb volt nálam. Barátaim meg úgy érezték, hogy jobb, ha még bejönnek ketten megvédeni a liberális gondolkodású szerzőt, a nyilván ortodox hallgatóságtól, párttitkároktól, meg különböző apparátus tagoktól. A tanárember radikális és másként gondolkodó, a diákok ortodoxak és konzervatívak. Azért ez akkoriban éppen fordítva volt, a szokásos tanárdiák viszony bizony felborult. A jegyzet végén még egy kis fricskát is megengedhettem: „1981. decemberével felfüggesztették a paraszt Szolidaritást is, és 1982 januárjában a LEMP [Lengyel Egyesült Munkáspárt] és az Egyesült Parasztpárt nyilatkozata újra a gazdakörök és mezőgazdasági körök 'független, önigazgató szervezeteit' ruházta fel a magánparaszt érdekképviselet politikai monopóliumával. Ezek feltehetően nem fognak 'kellemetlenkedni' az olyan – szintén e nyilatkozatban meghirdetett – intézkedések megtételénél, mint amilyen az alábbi is: 'A szerződéses rendszert a kizárólagosság elve alapján kell összekapcsolni az alapvető termelési eszközök (műtrágya, szén, abrakanyag) eladásával, továbbá a beruházási javak (gépek és eszközök, építőanyagok), az állami földalap földjei eladásával, valamint a termelési költségek meghitelezésével'. E nem éppen reformszellemű intézkedés nem jelentene mást, mint a felvásárlási rendszer látens kötelező beszolgáltatási rendszerré történő átalakítását. De 1982 már külön fejezetet jelentene.”

Az eljárás során bizonyítanom kellett azt is, hogy el akartam helyezkedni, mert a munkaügyi pert nem vihettem volna különben tovább. 1981. májusban tudomásomra jutott, hogy az Agrárgazdasági Kutatóintézet szociológust keres. Ezért júniusban jelentkeztem az intézet szociológiai osztályánál. Az osztályvezető úgy nyilatkozott, hogy szakmailag megfelelőnek talál az állás betöltésére, de alkalmazásomhoz ki kell kérnie a „felsőbbség” véleményét. Június 15-én kaptam választ: az osztályvezető telefonon közölte velem, hogy az intézet vezetősége – sajnos – „nem vállalja” alkalmazásomat. Ez egyértelmű jelzése volt annak, hogy fentről leszóltak: a belügyesek, vagy a pártközpontosok nem engedélyezték felvételemet. A második próbálkozásom már sikerrel végződött. Igaz ezt már „cinkos összejátszással” konspiratív módon készítettük elő. Épp jókor talákoztam Manchin Róberttel, akivel még a '73-as Szelényi Iván-féle faluszociológiai felmérésben dolgoztam együtt kérdezőbiztosként. Ő mondta, hogy jelentkezsek Hankiss Elemér értékszociológiai műhelyébe, ami akkor a Vitányi Iván vezette Művelődéskutató Intézetben működött. Meg is tettem, meg is egyeztünk. Sőt abban is megegyeztünk, hogy befejezem a pert, s miután „végre-valahára” vesztettem, akkor vesz fel Elemér. De addig is, amíg ez nem következik be, nem szólnak senkinek és telefonon sem beszélünk a tervezett munkába állásomról, hogy a „szervek” ne tudjanak közbe lépni. Ugyanis az ügyem egyfajta példastatuálásnak szánt akció volt, mellyel a hatalom azt akarta üzenni a még kutatói, oktatói állományban dolgozó radikális szociológusoknak és reformközgazdászoknak, hogy nem kívánja eltérni kapcsolataikat a demokratikus ellenzék „kemény magjával”. (Munkaügyi papírjaimat azonban Vitányi Ivánnak is alá kellett írni, aki ezt szó nélkül meg is tette. Ezt hívják mindkettőjük esetében civil kurázsinnak, amit vezető pozícióban nem sokan gyakoroltak.)

Hankissnak több kutatási témát ajánlottam: köztük egy párt nomenklatúra vizsgálatot, s a szakmában talán először, a magyarországi kulákság történetének feldolgozását. Ő a kulákságvizsgálatot választotta, mint egyikét a magyar társadalomtörténet nagy vesztes csoportjai (zsidóság, svábság, polgárság, kulákság) közül. Június 20-án a Művelődéskutató Intézet december 31-ig szóló szerződéssel tudományos munkatársnak alkalmazott, rangban még elő is léptem... Ekkor vettem fel (újra) a kapcsolatot Juhász Paliékkal, akik akkor indították az éppen esedékes országos faluvizsgálatukat. Palit ugye ekkor már több helyről is ismerhettem..., nem oly régen éppen Varsóban találkoztunk. Mindenesetre én, mint valamiféle útitárs csatlakoztam szövetkezeti kutatók kérdőíves, nagy apparátust mozgó terepmunkájukhoz. Adatfelvételi próbaterepként választották Dunapatajt. Őket általában a társadalmi rétegek, csoportok helyzetváltozásai, a paraszti árutermelés formái és esélyei, a különböző termelőszövetkezeti reformtörekvések érdekelték, közben én pedig elindíthattam (kicsit még rejtve) a magam kulákságkutatását. Kezdték megnyugodni a kedélyek: ha egyszer felvettek, talán lenyelték a békát... Sok minden vallott arra, hogy egy ideig nem lesz több probléma – egyebek között az a levél, amelyet Kónya Sándor, az MTA központi hivatalának vezetője írt Szentágothai János nevében, válaszul a „harmincak”, a mellettem kiálló közgazdászkutatók levelére. A válasz teljes mértékben igazat adott ugyan Bognár József igazgatónak, aki a fegyelmi eljárás megszüntetése után „alkalmatlanság” címen elbocsátott, de elviekben megállapította: „elnök elvtárs úgy véli, hogy ... »egzisztenciát érintő adminisztratív retorzió« szabályos csatornán közölt tudományos

véleményért senkit nem érhet, s eddig ennek az elvnek igyekeztünk is érvényt szerezni... Elnök elvtárs véleménye szerint nincs akadálya annak, hogy Magyar Bálint továbbra is a közgazdaság-tudomány területén végezzen tudományos munkát”.

1981 októberében azonban az akadémia vezetésének döntése értelmében a Művelődéskutató Intézetben belüli csoport, vagyis az értékszociológiai és társadalomtudományi elemzések műhelye 1982. január 1-jétől teljes egészében átkerült az MTA Szociológiai Kutató Intézetéhez. Köpeczi Béla, az akkori akadémiai főtítkárhelyettes hozzájárult a csoportban dolgozó valamennyi kutató átvételéhez és szerződésének meghosszabbításához – kivéve engem. Oda jutottunk, ahonnan indultunk... Ekkor előjött újra, hogy ha egyszer már kirúgtak egy akadémiai intézetből, akkor egy másik akadémiai intézetbe sem vehetnek fel újra. Ezúttal közvetlenül Szentágothaihoz fordultam, 1982. január 13-án kelt levelemben egyebek közt azt írva: *„Miután közvetlen munkahelyi vezetőim [Hankiss Elemér] továbbra is igényt tartanak... munkámra, ezért úgy gondolom, hogy a személyesen ért megkülönböztetés ellentmond az Ön nevében írt levél megállapításainak. Ha szerződésemet valóban nem hosszabbítják meg, úgy én sem gondolhatok mást, mint hogy igaza van az ügyben Önhöz küldött levélnek: esetemben »egzisztenciát érintő adminisztratív retorzióról« van szó. Hiszen eltávolításomat ezúttal még formai indokkal sem lehet alátámasztani. Azért fordulok az Elnök úrhoz, hogy az Ön által is vallott elvek védelmében éljen elnöki tisztségéből eredő jogaival, s biztosítsa számomra, hogy »továbbra is a közgazdaság-tudomány területén végezzen tudományos munkát«”. Informálisan három kutatóhelyet is megneveztem, ahol el tudtam volna képzelni a pályám folytatását. S Szentágothai János valóban élt „elnöki tisztségéből eredő jogával”. A kompromisszumos eredmény hamar megvolt: áprilisban közölték velem, hogy a Szövetkezeti Kutatóintézet hajlandó akadémiai ösztöndíjasként alkalmazni. Az Akadémia három évig fizetett egy másik kutató intézetnek csak hogy körein kívül legyenek.*

Gyenes Antal (1920–1996) az intézet igazgatója egy kilencszáznegyvenegy éves illegális kommunista volt, aki a második Nagy Imre kormány begyűjtési minisztereként nem egészen két nap alatt felszámolta a kötelező beszolgáltatás rendszerét. Nagy Imre állítólag elég ingerülten vette tudomásul, hogy ripsz-ropsz felelőtlenül megszüntette a begyűjtést. Ő tehát olyan miniszter volt, akinek első ténykedése volt, hogy saját minisztériumát felszámolta. Nem akármilyen tett. Aztán Köböl Józseffel az MSZMP KB ülésén csak ketten nem voltak hajlandóak ellenforradalomnak minősíteni a forradalmat, s ezzel megelőlegezni Nagy Imre halálos ítéletét. Ezért aztán le nem csukták, parkolópályára rakták: a Szövetkezeti Kutató Intézet élére. Gyenes Antal behívott, és azt mondta: *„Bálintkám, ha az a kisgazda [mármint Bognár József] kirúgott téged, akkor én felveszlek”* – mondta az egykori illegális kommunista, akit ugyancsak a belügyesek nyomására nyugdíjazták 1986-ban. Csavart egy világ volt ez.

Minden bizonnyal a Szövetkezeti Kutatóintézet volt a legliberálisabb kutatóhely az országban. A különböző tiltakozó íveket a mintegy húsz kutatónak rendszerint a fele aláírta, s ezért semmilyen munkahelyi retorzióban nem részesült. A Beszélőt, miután elkezdődött előállítás, az intézetben szabadon lehetett árulni. (Azt persze nem tudták, hogy 1981 nyarától 1985 tavaszáig az illegálisan megjelenő vezető szamizdat folyóirat, a Beszélő összekötője voltam a lap szerkesztősége és dunabogdányi nyomdája között. A szigorú és hatékony konspirációnak volt köszönhető, hogy ilyen hosszú időn át lebukás nélkül dolgoztunk. Erről a szerepemről a feleségemen kívül a szerkesztők közül is csak Kis Jancsi, illetve két egykori egyetemista társam, a nyomdász házaspár Békés Erzsébet és Orosz Pista tudott. Senki más.) Ha a BM-ből felkeresték Gyenes Antalt, hogy kikérdezzék erről-arról, utána behívott néhányunkat, s elmesélte miről faggatták. Elő-előfordult, hogy igazgatói irodájában a kanapéján aludtam délutánonként, a titkárnők nem kis rosszállására... „Gyenes Tóni” pontosan tudta hogy kulákság-történettel foglalkozom, mindig nevét adta a kutatási kérelmekhez, hogy bejuthassak a megyei pártarchívumba, a megyei tanácsi irattárba. A megyei pártarchívumban az összes „szigorúan titkos” anyagot megkaphattam, jegyzeteket készíthettem, ajánlásainak (és persze a Gajdócsi-Romány-féle megyei vezetésnek) volt köszönhető, de mondanom sem kell kulákkutatásom mindenütt fedőnéven szerepelt. Az egyébként „álcázott” elnevezés így hangzott: Az 1945 utáni magyar agrártársadalom földbirtok viszonyainak, gazdálkodási stratégiáinak, rétegződésének – történeti-szociológiai vizsgálata.)

A pataji polgár

Budapesten kívül egész eddigi életemben nem voltam egy helyen annyit, és nem ismerkedtem meg annyi emberrel bensőségesen és mélyen, mint ahánnyal Dunapatajon. Patajjal ez egy lelki kötelék is. 1981. július–augusztus táján voltam ott először. Akkor volt a szövetkezeti kutatóintézet soros (ötévenként ismételt) országos összehasonlító adatfelvétele, előtte '77-ben volt ilyen. A terepmunka előkészítése zajlott. A másik történet Schiffer Pál és Simó Sándor nevéhez köthető a Hunnia Filmstúdiónál, miután velük indult 1981-ben a „lassan eltűnő” paraszti életet dokumentáló program, Köllő Miklós filmfőigazgató és Gyenes Antal egyezsége alapján.

(A dokumentumfilmek születési körülményeiről viszonylag sokan és sokat írtak, a sorozat nyitókötetében például Juhász Pál.) Juhász Palit Gyenes kérte fel szakértőnek, s már együtt a „hunniásokkal” három helyet választottak ki az országban, az egyik lett Pataj, mert Pali odament, nagy fantáziát látott a déli „református végvár” kutatásában, a másik Szentes, Törzsök Erika és Kardos Laci terepmunkájával, Juhász Pali vezetésével, a harmadik meg Ibafa a Zselic ségben. Havas Gábornak voltak már alapos és jó vizsgálatai Ibafán, én lettem tehát a Dunapataj-felelős. Nagyon tudatosan választott különböző típusú terepek voltak ezek.

Ami minket illet, mi olyan falut kerestünk, amelynek összetett a társadalma, de azért még átlátható. Dunapataj egykoron, a 19. században még olyan mezőváros volt, ahol elég állandó módon ütközött, többször került konfliktusba a református parasztpolgári réteg, a katolikus uradalmi nagybirtokhoz kapcsolódó cselédség és zsellérség, plusz egy meglehetősen szűk, katolikusokból és reformátusokból egyaránt kikerülő hivatalnoki-értelmiségi réteg. Tudvalévő, hogy a 19. század végén aztán a település el is veszítette mezővárosi státusát. A konfliktus mellett verseny is folyt a két egészen eltérő társadalmi alakzat között: Kalocsa egyházi birtokokkal övezett katolikus egyházi és érseki adminisztratív központ, míg Pataj, s vele együtt Ordas református végvár. Társadalmának gerincét az öt-huszonöt holdas református parasztpolgárok rétege adta. Viszonylag gazdag intézményrendszere és tagolt civil társadalma volt, mert a református gazdakörből kezdve a katolikus körig, a polgári olvasókörből a ’48-as körön át, az iparos testülettől különböző gazdasági-érdekvédelmi egyesületekig, a kor kötelező szervezeteiig (többek között a levante kör) szinte minden volt itt. Vagyis az egyesületek széles köre minden magát szervezni képes társadalmi csoportot lefedett, vagy másképpen ezek a csoportok a maguk egyleteit, köreit, asztaltársaságait, később szakszervezeteit és pártjait képes volt kitermelni magából. Ez a másfélszáz év megelőző történelmében volt így, s ennek érezhető volt még a hagyománya, még találkozhattunk a jellemző parasztpolgárok öntudatos, néha makacs utódaival. A református–katolikus történelmi együttélés következményeinek vizsgálatán túl az is célunk volt, hogy ne legyen egyintézményes a falu; mivel akkor két mezőgazdasági termelőszövetkezet is volt, a Petőfi és az Új Élet, ezen kívül volt Áfész, ipari szövetkezet, meg nagy iskola, művelődési ház, múzeum, s ez mindjárt sokszereplőssé tette a társadalmi teret. Persze, mit tagadjuk negyedrészt száz kilométerre volt Pesttől, tehát már nem tartozott az agglomerációhoz, másrészt viszont nem volt olyan messze, hogy ne lehessen megközelíteni. Másfél-két óra alatt oda tudtunk érn. Ezek voltak a Pataj mellett szóló érvek.

Mire „Szakállással” [Juhász Pál fedőneve] Patajra értünk, egy másik társaság – a megfigyelők megfigyelői is – szerveződött, ők szintén terepmunkát szerveztek, csak éppen mi lettünk munkájuk tárgya. Így szóló BM III/III-B. önálló alosztály 170. számú (1981. augusztus 7.) napi jelentése. *„A Szakállas fn. Bizalmas nyomozás célszemélye. F. hó második felében Dunapatajon tábort szervez az általa vezetett szociológiai kör számára. A kör a Szövetkezet Kutató Intézet interjú adatfelvételében működik közre. „Szakállas”-nak az a terve, hogy a kapott megbízáson túl saját céljaira életmódkutatást is folytatnak. Ez utóbbi program szervezésében részt vesz „Házigazda” fn. célszemély is. Az információ forrása és tartalma megbízható, ellenőrzött. Intézkedés: – megszervezik a tábor operatív biztosítását és ellenőrzését; – folytatják a bizalmas nyomozást.”* [Aláírás: Karasz Lajos r. altábornagy, miniszterhelyettes.] A jelentésben szereplő „házigazda” meg én voltam. Felderítő munkával kezdtem magam is: a kuláklisák rekonstrukciójával. Fedőtémám a magyar mezőgazdaság átalakulása volt különös tekintettel a birtokstruktúrára, 1945-től 1960-ig. Ez azt jelentette, hogy ha én a birtokstruktúra, alapvetően a birtoknagyság szerint indulok el, interjúk és beszélgetések alapján készített feljegyzéseimnek egy idő után ki kellett adniuk a huszonöt holdnál nagyobb birtokosokat, így meg is volt a kuláklisák alapja, a birtokolt föld. Voltak ezen kívül persze ipari kulákok is. Tehát el tudtam a birtoknagyságokon indulni, elég hamar össze is jött négy-öt lista nyolcvan-száz közötti névvel. A nagyon mozgalmasra sikeredett ’81–’82-es év folyamán egyszál magam nyolcvankilenc családdal interjúztam, a jobb tájékozódásomért családfákat is felvettem velük. Miután ’82 januárjától a szövetkezeti kutatóintézethez kerültem, saját interjúim alapján megkértem másokat, hogy itt vagy ott csináljanak hosszabb interjúkat. Aztán megszerkesztettük ezeket, így kerültek a könyvbe.

Dokumentumszociográfia: egy új műfaj

A kulákság története érdekelt, és először arra gondoltam, hogy írok egy szokásos helytörténelmi munkát. Ahogyan elkezdtem ismerkedni a személyekkel és az archívumi szövegekkel, utóbbiak nyelvezete magával ragadott. Az hogy mindebből dokumentumszociográfia lett, ami műfaji értelemben eredeti dokumentumok kronológiai rendbe szedve és azokra reflektáló interjúk egyfajta egyvelege, a munka közben alakult ki; hogy ezt kéne csinálnom, és mindez félresöpörte az átfogó kulákság-vizsgálati tervemet, eredetileg ugyanis az lett volna. A családfakutatásokat, körülbelül tíz olyan faluban el is kezdtem, ahol Paliéknak is volt adatfelvétele: többekkel – Kardos Laci, Horváth Zsuzsa, Demszky Gábor, Törzsök Erika csináltuk az agrárpolitikai kutatást, ami a korabeli gazdálajstromok, kuláklisák, birtokstatisztikák gyűjtéséből, családfák rajzolásából, rövid falutörténetek összeállításából, valamint interjúk készítéséből állott.

A kiválasztott települések közé tartozott: Rábacsanak, Vassurány nyugaton, Tárnok az ország közepén, Fejér megyében, Gadna Borsodban, a szikszói járásban Csaroda, Tákos és Hetefejércse Beregben, a Tiszaháton Tizasüly, az alsójászsági járásban Komádi a bihari részen, Vésztő Békés megyében, a szeghalmi járásban, egy valamire való agrárvizsgálatból kihagyhatatlan Makó Csongrádban. Szintén próbáltuk begyűjteni a kuláklisztákat, az erre vállalkozókkal interjúkat csináltunk, köztük az 1906-os születésű Anna nénivel, Nina a kastélyban címmel 1982 októberében, de további módszeres kutatásra nem volt mód. A pénzhiányon túl elsodort a pataji történet, sőt az emberi sorsok sodrása olyan erős volt, hogy a szűk értelemben vett kulákság-történeten is már túlkerültem...

A személyes vallomásokban megkapó volt, hogy Patajon '82-ben elterjedt, újból összeírják a kulák családokat, harmincnégy évvel a történetek után még mindig élt bennük a félelem. Furcsa szerep volt az enyém: egyszerre voltam egy fiatalember, akinek szívesen beszéltek az életükről, és egyszerre voltam egy távoli budapesti központból érkezett hivatalos (doktorált) kutató. Miközben tevékenységünket nyomom követték a belügyisek, a tanácsi vezetőknek jelentéseket kellett írniuk ténykedésünkről. Hogyan lehet, hogy egy személy, aki egyáltalán nem utazhat, mert elvették az útlevelét, akinek könyvét nem adják ki, akit kirúgtak az állásából, most hirtelen egy másik állásban újra „központi elvtárs” lett, aki ráadásul bejuthat bárhova? Ez vidéken a szerepeknek egy érthetetlen kavarása volt. Én persze ott semmilyen ellenzéki tevékenységet nem fejtettem ki, de azért a hírek előbb-utóbb utólrtek. A személyes kapcsolatok erősségére jellemző, hogy néhány emberrel azóta, közben már felnőtt gyerekekkel is jóban vagyok. Sokan családi relikviákat ajándékoztak nekem, amiket ők csináltak, például házi szötteket, vagy Ferenc József ezüst egykoronását stb. Az interjúzás során kedvenceim az idősebb parasztasszonyok voltak, akik nem mérlegeltek úgy, mint a férjeik. Ezek az idős emberek sokszor el-elsírták magukat az interjú során, és látszott, hogy történeteiket még másnak nem mondták el. Alapvetően ezért alakultak így a kapcsolatok közöttünk.

És akkor még ott voltak a dokumentumok, amelyekről addig semmilyen fogalmam sem volt. Az akkori tanácsvezetés ellenkezése ellenére sikerült bejutnom a helyi archívumban, a tanácsépület elzárt részébe. Látszott, hogy az ötvenes évek irataihoz senki sem nyúlt. Más lehetőség nem lévén kiloptam onnan eredeti iratokat, lefénymásoltam, aztán nem oda, hanem a múzeumba vittem vissza, nem lehetett tudni, hogy a dokumentumokat mikor semmisítik meg. Most huszonöt év után újból úgy találtam meg az iratokat, mint amikor kiloptam a tanácsi irattárból. A szigorúan titkos és bizalmas jelzetű iratok voltak a számomra fontos anyagok. Az iskola egyszekrényi iratanyagaihoz is sikerült hozzáférnem, az persze közel sem volt olyan titkos, abból is válogathattam. A falun kívülre Kecskemétre mentem a megyei levéltárba, ott őrizték a járási és a községi tanácsi jegyzőkönyveket, ezeknek nemcsak a nyelvezete, de állaga és tartalma is megkapott. Szinte szó szerinti jegyzőkönyvek voltak 1953-ig, összefoglalva egy-egy személy véleményét, néha, mint egy filmben vagy színdarabban elevenedett meg a falu. A helyesírási hibákkal és a tájszólással együtt, ügyetlenül fogalmazva, rossz helyesírással, többnyire valahogy legépelve ott hevert az egész. Az emberben óhatatlanul felmerült, hogy tudok-e hitelesebben beszélni egy korról annál, mint ahogyan ezek az emberek, ezek a dokumentumok beszélnek. Sikerült bejutnom a megyei pártarchívumba is, ami a legrendezettebb irattár volt, amit addig láttam, nem sok, körülbelül egy félméternyi iratanyagot őriztek ott Dunapatajról. Oda már a megyei pártbizottság titkárnak az engedélye kellett. Ha bármit le akartam másolni, ahhoz szintén az ő engedélye szükségeltetett. Tudtam, hogy ami engem érdekel, azt úgysem engednék lemásolni, de a jegyzetelés meg volt engedve. Pannit és hűgomat kértem meg, hogy jöjjenek velem, és két írógéppel néhány napon át körülbelül nyolcvan–százoldalnyi anyagot kigépeztünk egy az egyben. A vége felé elég kínossá kezdett válni a szokatlan kutatási módszer, hogy például a szocdem pártba beépített kommunista ügynökök titkos jelentéseit valaki szó szerint kigépele.

Felpörgettem a munkát, gyorsan kimásoltuk, ami kellett, és aláírtam egy nyilatkozatot, hogy a levéltár engedélye nélkül nem publikálhatok belőlük semmit. Akkor az anyaggal már az a határozott célom volt, hogy olyan olvasmányos összeállítást csináljak, ami egyszerre jó forrás kutatóknak, akik a korról akarnak írni, s jó a felsőoktatásban tanulóknak, akik faluszociológiai, antropológiai, társadalom- és politikatörténeti tanulmányokat folytatnak mikrotörténelmi léptékben. Végül érdekes olvasmányt nyújt a laikusoknak a korról. Természetesen senki sem köteles végigolvasni pontról pontra, hanem többször oda-vissza lapozgatva, le-leragadva az érdekesnek ítélt részeknél. Magam is így, lapozgatva és szálazgatva jutottam el a dokumentarista szociográfia műfajának kialakításához, mivel megpróbáltam az átolvasott körülbelül húszezer oldalnyi anyagot összetömöríteni kilencszáz oldalra, aminek egynegyede a közel ötven személlyel készült interjú. De persze nem teljes interjúk, hanem valamilyen életútból csak fél- vagy negyed oldal, más interjúból a teljes akár. A felszabdalt és a különböző eseményekhez vágott szövegrészek kronológiai elrendezése sajátos értelmezést, illetve értelmezési lehetőségeket ad... A szereplők és források váltogatják egymást, ennek talán a legérzékletesebb példája Kiss István esete '56 után. Amikor a következő év elején letartóztatták, története egy megtalált levéllel kezdődött a községi irattárból, ami arról szólt, hogyan kellene elrejteni egy fegyvert a tanácselnöknél – vagyis nála – hogy aztán le lehessen tartóztatni; aztán jön az interjúrészlet arról, hogyan

tartóztatják le, és hogyan keresnek nála fegyvert, majd következik a kalocsai rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv, azután megint folytatódik az interjú, végül következik az ítélet szövege, és így megy végig az írott és a beszélt szó a történeten.

Az is motivált, hogy így még nem dolgozta fel senki sem egyetlen település történetét. Itt az volt az igazi kérdés, hogy hol lehet elvágni az egyébként végtelen történetet, és azt kell mondjam, hogy korábban vágtam el, mint ahol szerettem volna. Én az általános téészesítésnél akartam befejezni, de annyira elhúzódott a munka, hogy nem jutottam rendesen hozzá a téesz iratokhoz, illetve amikor odajutottam volna az egyik téesz anyagának feldolgozásához, talán éppen megelőzősképpen elégették a korai iratokat, kihordatták az udvarra, és mindent elégették. Így '56 és az utána következő megtorlás foglalta keretbe a történetet.

Ezzel párhuzamosan folyt a filmezés is, mindig szívesen kísértem Juhász Palit Szentésre, vagy Havas Gábort Ibfára, de nekem természetesen Dunapatajon kellett helyt állnom. Négy film volt, ami Patajhoz kötődött, három hagyományos filmdokumentáció, az egyik a Dávid család története, velük mind a mai napig szoros barátságban vagyok. A másik a Lakatos család története, az emberileg is szép, mert három egymás mellett levő házban, három generáció történetét jelenítette meg. A harmadik film a Kalocsa irányába elnyúló Böddi-pusztá volt, az egykori katolikus uradalomhoz tartozó cselédtelep, az ország különböző részeiről származó zsellérek és cselédek vagy proletársorból kiverekedett családok sorsát örökölte meg. A televízióban vetítették a Dávid családot, az akkor szokásos késői időpontban. Emellett volt egy érdekes figurája a falunak Taba János, akit 1956-ban nem kergettek el, tanácsitkárként maradt a helyén. '56 után Amerikába emigrált, majd hazatérőként megjelent a faluban. Ekkor merült fel, hogy lehetne a személye köré egy filmet építeni. 1984 novemberre elkészültem egy forgatókönyvvel, Taba Jani–John Taba címmel, ami Schiffer Paliékkal folytatott több konzultáció után átalakult egy hétszereplős filmmé A Dunánál címmel, Love me tender alcímmel, amit Taba Jani zongorázott a film végén. A történetet úgy fűztem össze, hogy '56-ra koncentráltam, a különálló életutak a forradalom idején találkoznak, majd szétfutnak a '80-as évek elejéig. Egy falutörténetet filmben elmesélve hét ember sorsán keresztül, ahol az emberek nem feketék és fehérek, nem jók és rosszak, hanem a jóknak is vannak bűneik, a rosszaknak is vannak igazságaik, és mint ahogy a történelemben, minden mindennel össze van kavarodva. De azért kiválnak a valóban igaz emberek az elmesélt történetből. A filmkészítéskor arra törekedtem, hogy a háttérben maradjak – mint a dokumentumszociográfiában – s hogy egy ilyen történetet másfél–két órába be lehessen sűríteni, nagyon pergőnek kellett lenni. Az interjúzás tapasztalatok azt mutatták, hogy az addig soha el nem mondott történetek gyémántként kristályosodva ott vannak az emberekben. Előveszi az ember, nézi, és ugyanúgy csillognak, ugyanúgy néznek ki, akár másodsor, harmadszor vagy negyedszer vesszünk elő jól ismert történeteket. Ez megkönnyítette a szerkesztést, mintha virtuálisan megválnék egy filmet, pontosan ki lehetett jelölni, hogy ez vagy az a snitt érdekel engem a történetben, és már azt is tudtam, hogy körülbelül két vagy öt perc alatt meséli el a várt történetet, nagyjából ugyanazokkal a szavakkal, amikkel elmesélte nekem. A filmben több olyan jelenet is van, amikor a szereplők sírnak, s úgy tűnik, mintha először sírnák el magukat a jelenetnél, pedig igazából akármikor ehhez a részhez értek a történetben, elsírták magukat. Schiffer Pali filmes dramaturgiát tudott adni a történeteknek, és így csináltuk együtt a filmet. A személyes kapcsolataimra jellemző, hogy a film elején alig hallható módon angyalok szólnak engem, de aligha gondolhat rám a néző. Körmendi Józsi bácsi hívott így, más szereplők meg Bálintkám, de azt kívágtuk.

Az így készült filmet, el kell mondanom, nagyon szerettem. A vágásban is végig részt vettem. Nagy élmény volt számomra az 1988. februári Budapesti Filmszemlén tartott bemutató, a Kongresszusi Központban, filmünk hőseivel – a nem sokkal korábban elhunyt Kiss István kivételével. 1985–88 között volt egy időszak, amikor a legszabadabban beszélő műfaj volt a film. A Szerencsés Dániel, az Egymásra nézve, a rendszerről, '56-ról szóló játékfilmek, majd jöttek a dokumentarista filmek, a Gulyás-fivérek, Hortobágyról szóló klasszikus fekete-fehér filmjük nyerte a fődíjat. A munkatábor társadalmában majd' mindenki jó vagy rossz. A civil Patajon már elmosódottabbak a jó és rossz szerepek a közbülső rész nagyon széles. Ez az összetett, bonyolult, de azért világos erkölcsi normákat hordozó társadalomkép tükröződik vissza a mi filmünkben. A Dunánál a társadalmi zsúri különdíját és a filmkritikusok díját nyerte el.

A Patajiak Köre

Én alkatalag úgy lettem kódolva, ne bírjam sokáig, hogy csak leíró szociológusként nézhessem és ábrázolhassam a társadalmat, előbb-utóbb alakítani is szeretem. Ilyen irányú energiáimat persze nagyrészt lekötötte a demokratikus ellenzék. De Patajra járva 1984 táján értesültünk arról, hogy nem sokkal korábban a Somogy megyei Siómaroson Kossuth Művelődési Kör néven helyi egyesület alakult, Pápai Lajos bácsi vezetésével. Miután a siómarosi (és siójudi) volt az első, a példa-gazdakör az országban, és azon kívül talán még egy-két helyen, például a fővárosi Újpalotán – gondoltam vágjunk naiv képet – és a Népművelési Intézet munkatársai

segítségével hozunk létre itt is egy hasonlót, hiszen Patajnak jelentős gazdaköri hagyományai voltak. Akkor már több forrásból tudtam, hogy itt a legnépesebb egyesület a Gazdakör volt, a többnyire református középparasztság önálló szervezete elnökkel, választmánnyal, pénztárossal, könyvtárossal, csaknem ezer kötetes könyvtárral, amit aztán 1949-es államosításkor épületestül elkoboztak. A kör a mindennapi társasélet keretétül szolgált a gazdák számára. Ezen kívül előadásokat, bálakat, színelőadásokat, télen pedig ezüst- és aranykalászos gazdatanfolyamokat szervezett. Hasonlóan jelentős volt az Iparoskör, ami a hagyományos kézműveseket és a modernebb szakmák képviselőit tömörítette. A körnek ugyanúgy volt könyvtára és épülete, amit ugyanúgy elkoboztak. A Katholikus Kör nevéből következően a római katolikus vallású gazdák egyesülete volt. A '48-as Polgári Olvasókör pedig a község legtekintélyesebb gazdáinak gyülekezéshelye, amelyben a tagság apáról fiúra szállt. A Kaszinó társaságát pedig a falu hivatalnokai, értelmiségiei, kereskedői és a százholdas gazdák alkották. Az egyesületi életben formát nyelő közösségi tevékenység hagyománya a fordulat évével (vagy kicsivel még korábban) egyszerre csak megszakadt. 1955-ben ugyan rövid időre újjáalakult Dunapatajon a Gazdakör, de akkor nem a középparasztok, hanem az egykori érseki uradalom birtokán földhözjuttatott cselédek egyesületeként. A beszélgetésekből azonban kiderült, hogy az idősebbek még emlékeznek szüleik és saját fiatalkori egyesületi élményeire. Hagyomány tehát van, minta meg közben lett, én is megpróbáltam a Pataji Polgárok Körét megszervezni.

A helyi értelmiség között kezdtem körülnézni, kik azok esetleg, akik hajlandók egy ilyen ügyet felvállalni. Különböző ürüggyel mindenki kihátrált belőle. Végül is Dávid János, az egykori kulácsaládból származó, ámde inkább középparaszti, mint „valódi kulák” volt, aki merete vállalni. Ő reprezentálta azt a középparaszti réteget, amelynek mindig volt piaci érzéke – ami a valóságos gazdasági mozgásokhoz kötötte –, gazdaságát is úgy örökölte, hogy mindig azt csinálja, amire a piacnak szüksége van, szemben a feltörekvő cselédekkel és zsellérekkel, akik önellátásra berendezkedett legyen benne mindenféle, egyfajta „állatkertnek” tekintették újonnan létrehozott gazdaságukat. A földnélküli szegénysorból feltörekvők emlékeikből építkeznek, hogy mit láttak a gazdagabb portákon, hogy ott volt tehén, ökör, ló, birka, disznó stb., akkor neki is kellene, de azt már nem tudják, hogy azért voltak ott az állatok, mert annak a gazdaságnak volt piaci kapcsolata. Aki nem tud a piaccal stabil kapcsolatot teremteni, az tönkre megy, lényegében skanzent épít, nem vállalkozást. Miközben a középparaszti kultúrában felnövekvő családok piaci kapcsolataik alapján döntenek el, hogy milyen irányba mennek. Dávid János ezzel szemben nagyon jó példa arra, hogy bérffűrész iparát hogyan egészítette ki tulipán kertészettel, hogyan alkalmazkodott a kor nagy divathullámából következő házi kötőgép-ipari kereslethez, és hogyan épített mindezt szolid egzisztenciát. Bármilyen piaci ingadozás, vásárlási szokások megváltozása lehetővé tette, hogy ezekbe a mozgásokba be lehetett kapcsolódni, s ideig-óráig meg lehetett élni belőle. Ő volt tehát az, aki 1985 tavaszán vállalta a tényleges szervezést, mert azt azért kellett, mindig kell... Az egyesületszervezés várakozásainkat felülmúló visszhangot keltett Patajon. Az alakulási procedúra idején mintegy nyolcvan jelentkező alapító tagnak, ez persze nagyjából ugyanannyi családot jelentett. Ami az összetételt illeti – s ebben van a korábbiaktól való jelentős eltérés – minden társadalmi réteg képviseltette magát, jelentőségét pedig az adta, hogy Pataj nem egy párszáz fős, az életéért, fennmaradásáért küzdő aprófalú, hanem viszonylag prosperáló, életerős, négyezres település volt.

Az eredményességre ismét van egy fel nem kért tanunk: a „...*Csoportfőnökség egyik bizalmas nyomozásának célszemélye, M. Bálint szervezésében október 18-án Dunapatajon megalakult a Patajiak köre nevű egyesület – az illetékes szakigazgatási szerv engedélye nélkül. Az egyesület a régi gazdakörök mintájára működik. Az információ nem ellenőrzött. Intézkedés: – jelenti a BM III/III Csoportfőnökségének; – az engedély nélküli egyesület-alapításáról tájékoztatják a megyei pártbizottság első titkárát és a megyei tanács VB titkárát.* [BM III/III 4-B. önálló alosztály 217. számú napi jelentése. 1981. november 5.] Bár én a kör elnevezésébe a „Polgári” szócskát bekívántam illeszteni, de ezt az összegyűlt mai szóhasználatlaltal már nem merték „bevállalni”, bár ott egyébként mindenki polgárnak tartotta magát és tekintette egymást. Mert a parasztpolgári létnek – pataji polgárnak –, az számított, akinek saját gazdasága, saját pincéje és saját bora volt. Ma már kifejezetten vicces olvasni az akkor, a Pataji Múzeumban felvett hivatalos jegyzőkönyvet, amelyben a hatvanöt tag mellett név szerint sorba veszik a meghívott vendégeket, mindenki neve mellé biggyesztve az et. rövidítést, vagyis – persze csak a fiatalabbak kedvéért mondom – az „elvtárs” szót. Szép kis vegyes társaság jött össze: Köles Sándor népművelő és dr. Magyar Bálint et., mindketten Budapestről, ifj. Vajda József et., aki évekig vezette a Pataji Művelődési Házat, Frits Péter et., Ács Zsigmond et., s végül, de nem utolsósorban a pataji születésű, kalocsai járási tanácsai osztályvezető, dr. Németh József et., aki egyébként az „alakuló akciót” köszöntötte még október 18-án, utána egy hónappal már elutasította az egyesület bejegyzését, azt írván, hogy „...*határozatom szerint a 'Patajiak Köre' Közművelődési Egyesület nem kezdheti meg működését. Az egyesület nyilvántartásba vételét megtagadtam. Ezen döntésem alapja, hogy a 'Patajiak köre' alapszabályának egyes részei törvénysértőek.*”

Azonban a szimbolikus jelentőséggel bíró névválasztást is beleértve szinte minden egyéb más – alapszabály szövege, hatáskörök, címerhasználati jogosultság, s egyáltalán az egyesület szervezésének létjogosultsága – nem

csak társadalmi vitát váltott ki, hanem jogit is, államigazgatásit is, persze különböző színtereken, különböző szereplőkkel. Mindenesetre az elutasítás miatt a megyéhez fellebbeztünk, nyilván jogi szakértőink érveit felhasználva, de ezek a nevek, s címek sem mutattak rosszul a beadványon. Egyszerre volt a tehát a résztvevők kisebb-nagyobb félelme, s ott volt még a tanácsiak gyanakvása, amelyet erőteljesen táplált a folyamatos titkosszolgálati nyomon követés s a nyomába járt tájékoztatási munkájuk. Legegyszerűbbnek – nekik legalábbis – a bejegyzés megakadályozása tűnt, mindenféle joginak látszó érvekkel. Több dolog állt ekkor itt össze: először is egy pesti kutatóintézetből lejön ide egy fiatalember, és azt mondja, hogy emberek, ilyet lehet csinálni. Másodszor ehhez keres és talál is egy helyi támogatót, aki akarja és tudja is csinálni, és aki ezért nyakába vette a nagyközséget, aláírásokat gyűjtött, további támogatókat toborzott. Harmadszor kapcsolatainál fogva eléri, hogy a Soros Alapítvány pénzzel támogassa a független szervezkedést. Negyedszer a fővárosban megszervezi, hogy neves jogászok, többek között Eörsi Gyula jogász akadémikus, az ELTE rektora és Sólyom László egyetemi tanár, jelenlegi köztársasági elnök, egyébként polgári joggal foglalkozó szakmai tekintélyek véleményezzék az alapszabály-tervezetet, Dornbach Alajos a Soros Alapítvány ügyvédje segítsen a kérelmek, meg a fellebbezések megfogalmazásában. A két nagy hírű jogászt arra kértük, hogy ugyan foglaljanak már állást abban a kérdésben, hogy az alapszabályba foglalt elképzelt működésünk az akkor fennálló jogszabályokba ütközik-e vagy sem? Irigylésre méltónak találtam, ahogyan jogászaink a sokfelé elágazó vitát mindössze négy alapvető kérdésre, mondjuk úgy, a jog helyzetre voltak képesek egyszerűsíteni, s lényegében mindenben nekünk adtak igazat, azt írván: *„A kérdésekben szereplő rendelkezések nemcsak nem sértenek jogszabályt, hanem azok tartalmi megoldásait és szellemét is demokratikusnak, példamutatónak tartjuk.”* A bejegyzést ezek után az izgalmak után már meg nem tagadhatták, ott fenn.

Epilógus: a rendszerváltás után, amikor már szabaddá vált a terep, a helyi értelmiség is felbátorodott, s átvették a kör vezetését Dávid Jánostól. Akkorra kiderítették miért nem jó vezető az, aki létrehozta, a kockázatot és felelősséget vállalta. Mindenesetre a Patajiai Köre ma is él, létezik, s a helyi társadalom újrászervezésének aktív szereplője. A legnehezebb persze mindig az indulás.